

AJALOO LINE AJAKIRI



N^o 2

1937

KUUETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / H. KRÜS / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

Prantsuse keel rahvusvahelise läbikäimiskeelena. Arthur Långfors	49
Linnade võitlus maakaubanduse vastu Eestis ja Ingerimaal XVII sajandi esimesel poolel. A. Soom	57
Taani-Vene vahekord Eesti suhtes a. 1575—1576. H. Kõrge	73
Arvustused (Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, första delen, första boken, andra boken — H. Sepp; Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kataloog I—II — L. Mark; Mihkel Aitsam, 1905. aasta Läänemaal, eel- ja järellugudega — V. Juhandi)	85
Varia	89

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Jätkates oma 16. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1937. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind: 2 kr. 40 s.** aastas. Üksiknumber **70 senti**. Kuulutuste lehekülg — **10 krooni**, 1/2 lehekülge — **5 krooni** jne.

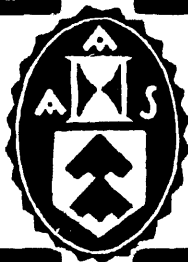
Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, prof. H. Kruus, mag. M. Schmiedehelm, dr. H. Sepp, prof. P. Tarvel, dr. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

AJALOOLINE AJAKIRI

1937



N^o 2

II VEERAND

TARTU

Prantsuse keel rahvusvahelise läbikäimis- keelena¹.

Kogu probleem ise on vana ja aina aktuaalne. Haritud publiku arvates, kel puuduvad ses küsimuses ometi täpsemad teadmised, on rahvusvahelise läbikäimise, või, nagu üldiselt öeldakse, diplomaatia keeleks prantsuse keel. Prantsuse keelele on kuulunud sel alal tõepoolest kaua aega valitsev koht, mis püsib tal praegugi, kuid teatavate kitsendustega: see esiasend pole ka kunagi olnud ülemaailmaselt tunnustatud, välja arvatud võib-olla XVIII sajandi teisel poolel; isegi praegu pole ta kahtlemata mitte ainus rahvusvahelise läbikäimise keel, mida tõendab juba see, et Rahvasteliidu ametlikeks keelteks on võrdselt inglise ja prantsuse keel. Kuid enne kui kõnelda praeguse hetke olukorrast, oleks kasulik heita pilk tingimustele, millest on kasvanud tänapäeva seisund.

Keskajal ja uue aja alguses oli ainsaks rahvusvaheliseks läbikäimiskeeleks ladina keel, mis püsis ses asendis, hoolimata aeglasest vaibumisest, kuni kaugele XVII sajandisse. Ladina keele langust rahvusvahelise läbikäimiskeelena tingisid mitmed tegurid. Kõigepealt tulevad arvesse sisemised põhjused. Surnud keelena kohustus ta halvasti uute tingimustega, mida lõi arenev elu. Edasi andis talle surmahoobi just see kasvav huvi, mida renessansiajastu filoloogid osutasid klassikalisele ladina keelele. Neid huvitas ainult antiikaja klassikaliselt puhas ladina keel ja mitte keskaegne ladina keel oma barbaarsete neologismidega. Kuid just need lihtrahvalikud elemendid võimaldasidki tal ükskõik kui hästi või halvasti kohastuda uute vajadustega. „Renessanss (kirjutab F. Brunot ühes „Revue de Paris“ artiklis 1913. a.), kes oli loonud latiniste, surmas latiniseerijad. Ladina

¹ 30. XI 1936 Tartu ülikoolis peetud loeng.

keel, mis renessansi kaudu oli tagasi saanud oma antiikse puhtuse ja vabanenud barbarismidest, mis võimaldasid tal väljendada oma aja teaduslikke, poliitilisi või lihtelusi ideid, ei suutnud enam kaasa elada uueaegsete rahvaste elu. Teda õpiti, kuid just seepärast, et teda õpiti rohkem surnud keelena ja kirjandusliku ilu huvides, muutus järjest raskemaks kasutada teda elava keelena, rakendades teda uueaegse riikliku ja eraelu puhul.“

Pealegi muutus ladina keel rahvusvahelise keelena ebakohaseks paljude erinevate hääldamisviiside tõttu, mis kujunesid eri mail². Jan Dantesco, Poola saadik keiser Karl V õukonnas, kirjeldab Vene saadikute vastuvõttu 1525. a. öeldes: keegi ei saanud aru ladina-keelsest kõnest, mis vastuvõtul peeti. Erasmus Rotterdamist jutustab, et ühel keiser Maximilian I õukonna-koosviibimisel, millest ta ise osa võttis, pidasid mitmed saadikud ladinakeelseid kõnesid: kõik arvanud, et igauks neist tarvitas oma emakeelt. Kuulus filoloog J. J. Scaliger oli vastanud kellegi iirlase ladinakeelsele komplimentile, et ta ei mõista iiri keelt: *Domine, non intelligo irlandice*.

Ladina keel oli rooma-katoliku kiriku ja Saksa-Rooma keisririigi ametlikuks keeleks. Lähedalt seotud nende võimudega, olenes ta prestiiž loomulikult nende tõusust või langusest. Sel määral kuidas nõrgenes selle kahe võimu poliitiline tähtsus, kasvas Euroopa eri maade rahvuslik teadvus.

Rahvuskeel omandab talle kuuluva asendi eri mais väga mitmesuguseil aegadel. Hispaanias sai kastiilia keel kohtute keeleks juba XIII sajandi teisel poolel, kun. Alfonso X Targa valitsusajast alates. Inglismaal, kus normannide vallutuse järel prantsuse keel oli juurdunud mitte ainult maapälist ja prantsuse aristokraatia keelena, vaid kogu riigi asjaajamiskeelena, keelas kun. Edward III 1362 selle tarvitamise riigi sisemises asjaajamises. Kuid peame ootama ligikaudu kakssada seitsekümmend aastat, enne kui sama keeld tabab ladina keelt (1630), ja veel kord sada seitsekümmend aastat, kui inglise keel asendab prantsuse keele inglise diplomaatide kirjavahetuses: need tarvitasid prantsuse keelt tõepoolest kuni aastani 1800. Prantsusmaal on ses suunas silmapaistvamaks sündmuseks kuulus Villers-Cotterets' käskkiri, mille kaudu kun. François I määras 1539. a. prantsuse keele ainsaks keeleks riiklikele ja eraaktidele ja samuti kõigile kohtuastmeile.

See daatum langeb kokku katsega peale sundida hispaania keelt

² Alamal kokku võetud ajaloolised seigad on eeskujulikult valgustatud järgmistes teostes: Ferdinand Brunot, Histoire de la langue française des origines à 1900, kd. V: Le français en France et hors de France au XVII-e siècle, ja kd. VIII: Le français hors de France au XVIII-e siècle; Henriette Roumiguière, Le français dans les relations diplomatiques (University of California Publications in Modern Philology, XII, nr. 4, 1926, lk. 259—340).

rahvusvaheliseks keeleks. 1536. a. pidas keiser Karl V paavst Paul III õukonnas hispaaniakeelse kõne. Prantsuse saadik Mâcon'i piiskop, kes ei mõistnud hispaania keelt, palus keisrit tarvitada mõnd tuntumat keelt. Viimane vastas talle: „Auline isand, ükskõik kas te mind mõistaksite või mitte, ärge oodake minult sõnu, mis oleksid mõnest muust kui mu hispaania keelest, mis on nii üllas, et ta väärrib mõistmist kogu kristliku maailma poolt.“ Mis võis õigustada sääraseid uhkeid lootusi? A. Rivarol vastab meile oma kuulsas memorandumis, mille ta saatis Berliini akadeemiale, kui see 1784. a. oli kuulutanud auhinnateemaks seletuse andmise prantsuse keele universaalsusele. Ta nimetab ka hispaania katse nurjumise põhjused: „Hispaania monarhia näis võivat määrata Euroopa valikut. Üleni särades Ameerika kullast, võimsana oma impeeriumis, Madalmaade ja osa Itaalia isandana, sai ta uut hiilgust François I õnnetusist, ja Prantsusmaa segadused ning Philipp II abielu Inglise kuningannaga suurendasid veelgi ta lootusi. Nii pimestav suurus oli ainult hetkeline välgatuse. Karl V ei saanud jätta oma pojale keisrikrooni ja too poeg kaotas poole Madalmaist. Varsti lõi mauride väljasaatmine ja emigratsioon Ameerikasse põhilise haava sellele riigile ja need kaks haava ei viivitanud kaua oma esiletõusmisega...“ Igatahes ei saanud mitte hispaania keel universaalseks nimetatavaks keeleks.

XVII sajandil on läbikäimiskeele küsimus õige segane. Ta on tihedalt seotud küsimusega, mis keeli kõneldi rahvuskeele kõrval Euroopa õukondades. Rahvuslikud püüded keelte üheväärsuse poole hakkavad kasvama ja omandavad ajuti ootamatu kuju. Osaliste poolte vahekorda arvestades võiks veel leppida, kui Ühendatud Provintside (Madalmaade) saadik esitab Madridi õukonnale flaami keeles redigeeritud memorandumeid. Kuid mis öelda krahv Magnus Gabriel de la Gardie puhul, kes oli Rootsi saadikuks Louis XIV alaeasuse ajal ja esitas rootsi keeles esimese kõne, mille ta pidas kuningale ja regendile-kuningannale?

XVII sajandit iseloomustavast üldisest segadusest tõuseb ometi esile kaks tähendusrikast asjaolu: rahvuskeele õigusi kindlustab kõige suurema edukusega Prantsusmaa ja Saksa-Rooma keisririik on ladina keele ägedaim eestvõitleja. Viimane püsib veel kauemat aega kas siis ainsa lepingukeelena, või ühe keelena kahekeelseis lepinguis. Alles Vestfaali rahulepingu puhul võib tähistada prantsuse keele esiletõusu. Näib, et prantsuse täisvolilised esindajad olid saanud käsu tarvitada läbirääkimistel üksnes oma keelt. Seda kinnitab krahv d'Avaux' poolt 18. VIII 1644 Prantsuse kuningannale saadetud kiri, kus ta pihib, et ta pole saanud rahuldada seda soovi: „On väljaspool kahtlust, et kõnelemata ladina või saksa keelt on võimatu teenida hästi meie kuningat Saksamaal ja kõikjal Põhjas.“

1644. a. septembris otsustavad Itaalia vahendajad Münsteri kon-

verentsil, et saadikute volitused tuleb koostada ladina keeles. Ainult prantsuse ja hispaania saadikud keelduvad sellele korraldusele alistumast. Münsteri ja Osnabrücki lepingud (1648) on sellegipärast redigeeritud ladina keeles, samuti kui Prantsusmaa ja Saksa-Rooma keisririigi vahel sõlmitud Nijmegen'i leping (1679), mõlemad Rijswijk'i lepingud (1697) ja järgmisel sajandil Prantsusmaa ja Preisimaa vahel sõlmitud Utrechti (1713) ja nelikliidu (1718) lepingud. Kuid mitmed teised lepingud on redigeeritud kahes keeles: Prantsusmaa ja Hispaania vahelised Pürenees leping (1659) ja Nijmegen'i leping (1679) on prantsuse ja hispaania keeles, sellal kui Utrechti Prantsusmaa ja Inglismaa vahel 1713. a. sõlmitud leping on kirjutatud prantsuse ja ladina keeles.

Käsikäes kasvava menuga muutub Prantsusmaa toon kindlamaks. Kuid see ei läinud ilma vahejuhtumiteta. Tähelepandavaim neist juhtus Frankfurti riigipäeval, kuhu keisri ja Prantsuse kuninga saadikud kogunesid 1682. a. konverentsile. Prantslased esitasid nagu Münsteris ja Nijmegen'iski oma memorandumi prantsuse keeles. Keisri volinikud protestisid. Prantsuse saadikud nõustusid küll lisama ladinakeelse tõlke, kuid nad jäid nõude juurde, et ladina versioonil püsiks sõna *Translatum*, mida keisri esindajad tahtsid kustutada. Prantslaste vastus sel puhul on ennekuulmatult ülbe. See toon kuulub rahvale, kes on teadlik oma võimupaistes, mida äsjased sõjalised võidud on veelgi suurendanud: „Euroopas pole olemas vürsti (võib seal lugeda), kel oleks õigus teistele peale sundida teatava keele kasutamist valitsejate vahel peetavil konverentsidel ja koosolekuil... Lepingute ja teiste ühiste aktide puhul on võrdsete vahel arukas kokku leppida mõnes ühises keeles või teha mitu originaali. Et keiser ja keisririik tarvitavad kaht keelt, omavahel saksa keelt ja kõigi välismaalastega ladina keelt, siis nimetavad nad seda keelt keisririigi stiiliks ja arvavad endal olevat Rooma keisririigi õigused; nad tahaksid kohustada kõiki teisi vürste ja riike kasutama ühes endaga seda keelt, nad nimetavad ka oma germaani keisririiki Pühaks Rooma keisririigiks... et neile aga ei kuulu ühes nende kaunite nimedega ei vastavat võimu ega suurust, siis ei tarvitse osutada liigset tähelepanu sellele nõudlikkusele...“ Keerdküsimus lõppes otsusega, et Prantsuse saadikud lisaksid oma prantsuse keeles redigeeritud memorandumitele ladinakeelse tõlke, keisririigi omad esitaksid aga oma saksakeelsed ürikud ladinakeelse tõlkega.

Järelikult püüdsid ladina keele vanu eesõigusi säilitada enne kõike sakslased, keda toetasid Põhjamaade riigid, kus prantsuse keele tundmine polnud veel nii levinud, nagu ta oli hiljemini XVIII sajandi teisel poolel.

Esimene prantsuse keeles koostatud leping Prantsusmaa ja keisririigi vahel on 1714. a. Rastatt'is allkirjutatud kokkulepe. Kuid prints Eugène nõustus sellega ainult erilistel tingimustel. Ta oli tõe-

poolest nõudnud, et Prantsusmaa kava, mis oli kirjutatud prantsuse keeles, tõlgitaks ladina keelde, ja Prantsuse kuningas oli sellega nõustunud. Kuid asi venis pikale ja ootamisest tüdinud prints andis järele, hoolitsedes siiski selle eest, et lepingu teksti mahutataks artikkel, mille järgi seda tavast kõrvalekaldumist ei võidaks lugeda pretsedendiks. Aacheni leping (1748) on samuti prantsuskeelne, ent samasuguse reservatsiooniga, mis esineb ka Pariisi (1763) ja Versailles' (1783) lepingus. Need reservatsioonid ei esine aga enam XIX sajandi suurte lepingute enamikus, samuti mitte Preisimaa ja Austria vahel möödunud sajandil sõlmitud lepinguis: need on kõik prantsuskeelsed.

Mis põhjustel saavutas prantsuse keel esikoha rahvusvahelise läbikäimiskeelena?

Prantsusmaa poliitilise seisundi tõus Louis XIV sõdade tagajärjel, ta kirjanduse kõrgeväärtuseline tase, prantsuse keele levik kõigi Euroopa maade kõrgemas seltskonnas, — need on peapõhjused, mis muutsid prantsuse keele XVII ja XVIII sajandi jooksul rahvusvaheliseks keeleks *par excellence*. Tuleb aga silmas pidada, et prantsuse keele ja kirjanduse levik välismail poleks võinud saavutada säärast ulatust ilma selle osata, mida Prantsusmaa etendas selle ajajärgu poliitikas. Ühtlasi peame meenutama, et kõigil aegadel, eriti alates renessansi ajastust, on kui mitte madalama tasemega, siis vähemalt erineva kultuuriga rahvad pidanud euroopa kultuuri kadestatavaks prototüübiks mõnd tähtsat rahvast, mis pakkus neile mingit ideaali, mille poole püüti. Kord oli see itaalia *cortegiano*, kord hispaania *caballero*; XVII sajandi teisest poolest alates saab selleks ideaaliks prantsuse *honnête homme*, aumees, keda ise loomustab üllas süda, kõrge vaim, „vooruslikkus“, sündsustunne ja kelle hing on avatud kõigele ülevale, ent suletud kõigele, mis meenutab pedantsust: „Et olla tegelikult vooruslik, tuleb osata harrastada sündsaid tegusid, tuleb anda kõige kohta terveid hinnanguid ja eelistada eeskujulikke asju,“ väidab rüütel de Méré³. XVIII sajandi lõpul tõuseb esile angloaania. Inglise *gentleman* on tõsisem, reserveeritum; ta tunneb hästi poliitikat, ühiskondlikke küsimusi, seadusandlust. Selle, uue ideaalina esitatud tüübiga avaneb uus ajajärk rahvusvahelises läbikäimises. Inglise keel tõuseb otsustavalt senisest varjatud olekust esile.

Vaadeldgem pisut lähemalt üht neist põhjustist, mida on esitatud seletusena prantsuse keele ülevõimu kohta, mis jääb vaieldamatuks rahvastevahelises läbikäimises kuni kaugele XIX sajandisse. Kas leidub ehk prantsuse keelel sisemisi omadusi, mis teevad ta sellele ülesandele eriti kohaseks? Seda küsimust on käsitletud elavalt

³ Vt. F. Baldensperger, Comment le XVIII-e siècle explicait l'universalité de la langue française, kogus „Etudes d'histoire littéraire“, I (1907), lk. 1—54.

XVIII sajandi lõpul ja järgneva sajandi alguses. Prantsuse keele hea kuulsus on sellegipärast vanem. Teda võib tagasi viia XIII sajandini, ajajärguni, mil itaallane Brunetto Latini kirjutab oma suure entsüklopeedia prantsuse keeles, nagu ta ütleb, seepärast, et prantsuse keel on kõige „meelepärasem ja kõigile inimesile kõige tuntum“. Ent, nagu juba ütlesin, leiame prantsuse keele ülistajaid enne kõike alates XVIII sajandist, kuigi siis tuleb kuuldavale ka mõningaid kriitilisemaid hääli. Kui grammatik Domergue kirjutab, et „tumedus võib esineda kirjanikus, ent mitte kunagi keeles“, siis väidab ta kaasaeglane Voltaire, et „meie keele geeniuuseks on selgus ja elegantsus“. Järgmisel sajandil tsiteerib Sainte-Beuve naudinguga ühe võormaalase vaimukat märkust: „Minu arvates on prantsuse keel kõige tänamatum, kõige kõlatum, kõige vaesem, kõige paindumatum, ent ühtlasi kõige enam hoolitsetud kõigist keeltest, nagu seda on prantsuse nainegi, kes rassiilult jääb maha kõigist euroopa rassidest, on aga kõigist naistest kõige osavam ennast kehtima panema oma graatsia, vaimukuse ja selle haruldase taktiga, mis leiab ikka kõige sündsama tooni igas kohas ja igal hetkel.“ See naljativ valem sisaldab kahtlemata suure osa tõtt. Sajandeid rahvusvahelises läbikäimises tarvitatud keel on paratamatult omandanud erilise paindlikkuse, mis teeb teda võimeliseks kohastuma kõigi riikliku ja eraelu olukordadega. Bioloogide valemist „funktsioon loob organismi“, võib rakendada ka keelte puhul. Prantsuse keele kestev tarvitamine on teinud temast võrratu vahendi rahvusvahelise läbikäimise jaoks. Selles mõttes ongi prantsuse keel Sainte-Beuve'i poolt tsiteeritud naljavalemi järgi „kõige enam hoolitsetud kõigist keeltest“.

Prantsuse keele kohta antud tunnustusile, mis eespool tsiteeritud, oleks kohane lisada veel üks, esiteks seepärast, et see võtab kokku olulisema, mida sajandite jooksul on öeldud prantsuse keele väärtuste kohta, ja teiseks seepärast, et ta oma päritolult on seoses mõnede sündmustega, mis pakuvad huvi prantsuse keele kui diplomaatia keele kaasaegse ajaloo suhtes. See on katkend Alliance Française'i esimehe Raymond Poincaré kõnest, mille ta pidas selle ühingu neljakümnendal aastapäeval 1923: „Meie ei taotle prantsuse keele hegemooniat, meie ei taotle isegi ta universaalsust. Meil pole suuri soove. Ent meie keelel on omadusi, mis on üllatanud kõigil aegadel välismaalasi endid. Ta on põhiliselt kohane seltskondliku elu ja vestluse jaoks, ta on lihtne ja loomulik: ta on koostatud täpseist sõnust, mis hõlmavad mõtte teda tumestamata, tal on meetodikindel ja loogiline korda austav lauseehitus, ta on kujundatud korrektsusest, selgusest ja puhtusest. Kõigi nende väärtuste tõttu, samuti kui prantsuse kirjanikkude ausära ja Louis XIV prestiiži tõttu saigi ta omal ajal õukondade ja diplomaatia keeleks.“

Neli kuud enne Washingtoni konverentsi avamist 1921. a. levis kuuldus, et selle konverentsi ainsaks ametlikuks keeleks saavat

inglise keel. Prantsuse Akadeemia läkitas sel puhul peaministrile deklaratsiooni, paludes „alal hoida kahe sajandi pikkust privileegi, mis on teinud prantsuse keele diplomaatia vahendiks *par excellence* ta täpsus- ja selgusväärtuste pärast“. Ma ei tea, mis mõju võis olla sel sammul. Tõsiasjaks jääb aga, et Washingtoni konverentsi kõik tekstid on prantsuse ja inglise keeles, nagu Rahvasteliidugi omad.

Milline on Rahvasteliidus prantsuse ja inglise keele vahekord? Mul on käepärast ainult mõne aasta eest pärit olevad andmed⁴, ent pole tõenäone, et need hiljemini oleksid tunduvalt muutunud. 1930. a. ja veidi varemini väljendus Rahvasteliidu nõukogu neljateistkümnest liikmest kolmteist prantsuse keeles, üksainus esindaja, Suur-Britannia oma, inglise keeles. Täiskogus kuulus prantsuse keelele samuti tähelepandav esikoht. Prantsuse keeles väljendus kolmkümmend üks esindajat, nende seas Soome, Eesti, Läti ja Rootsi esindajad. Inglise keeles väljendus viis esindajat: Austraalia, Suur-Britannia, India, Iiri ja Lõuna-Aafrika uniooni omad. Kord prantsuse keeles, kord inglise keeles väljendusid Kanada, Hiina ja Norra esindajad. Austria esindaja tarvitas osalt prantsuse, osalt saksa keelt, kuna Saksamaa esindaja väljendus saksa keeles.

Kõik see tõendab, et vähemalt ses põlves, kust enamikus on pärit valitsuste esindajad, kuulub oma kord saavutatud seisukohal püsivale prantsuse keelele ilmne eelistus inglise keele ees. Kas see olukord võiks muutuda lähemas tulevikus? Selle küsimuse käsitlemine ei mahu enam minu ülevaate raamidesse ja ma hoidun ennustusist, mis võiksid olla ainult ebamäära laadi. Lubatagu mulle siiski esitada mõningaid üldise iseloomuga tähelepanekuid, toetudes ühele F. L. Schoell'i artiklile⁵.

On kindel, et prantsuse keel on vähehaaval kaotanud oma endise esikoha rahvusvahelises läbikäimises; ta varjatud tagasimineku algas juba XVIII sajandi lõpul, samal hetkel, mil prantsuse keel oli oma võimu tipul, ja selle peamiseks põhjuseks on olnud Euroopa poliitiline ja sotsiaalne areng, mis meie päevil on eriliselt kiirenenud. Prantsuse keel on olnud oluliselt kõrgema kultuuri vahendaja; seda kandvad ringkonnad on aga viimastel aegadel ilmselt kokku tõmbunud, mis on tingitud aristokraatia langusest ja XIX sajandi jooksul kujunenud haritud kodanluse vaesumisest. Eri mais üle maailma püsib veel ainult õhuke ühiskondlik kiht, kus prantsuse keele tundmist peetakse aus. Ergustunud rahvustunde tõttu püüavad rahvad harida end pigemini oma keele kui mõne suure võõrkeele vahendusel.

⁴ Vt. Franck L. Schoell, *Le français à Genève*, ajakirjas „*Les Nouvelles Littéraires*“, 24. V 1930.

⁵ Franck L. Schoell, *La situation de la langue française dans le monde* (*Revue de l'Alliance Française*, nr. 66, juuli 1936, lk. 12—131). See artikkel sisaldab kõik olulise peatükist, millega sama autor lõpetab oma raamatu „*La langue française dans le monde*“, Paris 1936.

Nii on prantsuse keel kaotanud pinda iga rahvuskeelesse vastas; ta pole enam samal määral kui minevikus möödapääsematu abikeel kultuuri omandamisel, sest kõik keeled on saanud või on saamas kultuurkeelteks. Prantsuse keele tundmine on järelikult erandnähtuseks, isegi teatavaks luksuseks suurele inimestehulgale.

Peamiselt on prantsuse keel kaotanud pinda aga kolmele rahvusvahelisele maailmakeelele — inglise, hispaania ja saksa keelele; neist küll vähemal määral viimasele, enne kõike aga inglise keelele. Arvulised vahekorrad on prantsuse keele kohta väga ebasoodsad. Sellal, kui prantsuse keelt kõneleb oma kodukeelena umbes 50 miljonit inimest, kõneleb inglise keelt emakeelena 200 miljonit. Lisaks sellele on inglise keel juurdunud tugevasti kahel mandril, mille vahel valitseb elavaim läbikäimine. Ta on kahe suurima ja rikkaima riigi keeleks. Inglise keel on saanud meresõitjad. Inglise keel on saanud kaubanduskeeleks *par excellence*. Ta silmapaistva eduga kaasuv snobism on kaasa aidanud ta astumiseks prantsuse keele asemele kõrgemate ühiskonnakihtide keelena. Ka hispaania keel, mis pole prantsuse keelele eriti ohtlik võistleja, on asendanud seda samuti teatavalt aladel. Nii esineb Põhja-Ameerika Ühendriikides tendents asendada prantsuse keelt kui esimest võõrkeelt hispaania keelega; see on arusaadav, kui mõelda hispaania keele tähtsusele sealses kaubanduses ja Ühendriikide naabrusele meretaguste suurte hispaaniakeelsete aladega.

Milline oleks siis prantsuse keele tulevik? Hoidugem igast enneaegsest otsusest. Nägime, et ta seisukoht on rahvusvahelises läbikäimises endiselt väga kindel. Teiselt poolt on rahvastikku puutuvad arvud talle ilmselt ebasoodsad; kuid ärgem unustagem, et ühe keele tähtsus ei sõltu eranditult nende arvust, kes teda kõnelevad, vaid palju enam nende kvaliteedist. Ajalugu õpetab meile, et oma piirest väljumiseks vajab keel toetust poliitilise mõjuvõimu poolt. Prantsuse keele tulevik oleneb järelikult sellest, kas Prantsusmaa etendab Euroopa poliitikas edasi esmajärgulist osa, arendades poliitikat, milles kehastuks parimalt Euroopa tahe säilitada euroopalisi väärtusi, organiseerida rahu ja Euroopa majandust. Prantsuse keele õppimine vastab lisaks veel teatavale tarbele ja teatavale loomulikule kalduvusele, mis esineb paljude maade haritud ringkonnis. Prantsusmaa peab jääma ustavaks oma vanale pärandile. Ta kestvaks ülesandeks peab jääma hoolitseda kvaliteedi eest kõigis asjus ja eriti vaimsel alal.

Arthur Långfors.

Le Français dans les relations internationales ¹.

Résumé.

C'est le latin qui était la langue exclusive des relations internationales au moyen âge. Il s'y maintint loin dans le XVII^e siècle. Vers

¹ Conférence faite à l'Université de Tartu le 30 novembre 1936.

le milieu du XVI-e siècle se fait remarquer la tentative de le remplacer par l'espagnol. Les conditions politiques de l'Europe en décidèrent pourtant autrement. Au XVII-e siècle commencent à s'affirmer les prétentions nationales à l'égalité des langues. C'est la France qui affirme avec le plus de succès le droit de sa langue nationale, tandis que l'Empire défend le plus énergiquement les privilèges du latin. Ce n'est que lors du traité de paix de Westphalie qu'on peut noter la prédominance du français. Le premier traité dressé en français entre la France et l'Empire est celui de Rastatt (1714), qui contient pourtant une réserve aux termes de laquelle cette exception, à l'usage ne pouvait servir de précédent. On trouve des réserves analogues dans des traités suivants. Mais il n'y en a plus dans la plupart des grands traités du XIX-e siècle: ils sont tous, même sans la participation de la France, en français. Cette suprématie croissante du français dans les relations internationales s'explique par l'ascension politique de la France sous Louis XIV, par l'excellence de sa littérature et le prestige de la haute société française qui fit propager sa langue dans les mêmes cercles de tous les pays de l'Europe. Mais le français a aussi des qualités inhérentes qui le rendent particulièrement propre pour les relations internationales. Ses qualités les plus appréciées sont la clarté, la souplesse, la précision et l'élégance. Depuis la fin du XVIII-e siècle le français a cependant perdu du terrain surtout vis-à-vis de l'anglais. La relation numérique est actuellement très défavorable au français. Contre 50 millions parlant français comme langue maternelle, il y a 200 millions parlant l'anglais. Sa situation dans les relations internationales est pourtant toujours très solide. Il bénéficie d'une préférence nette à la Société des Nations. Son avenir dépend sans doute du rôle de la France dans la politique européenne, mais aussi de la fidélité de la France à son ancien héritage culturel, qui répond à une inclination naturelle dans les milieux cultivés de bon nombre de pays.

Linnade võitlus maakaubanduse vastu Eestis ja Ingerimaal XVII sajandi esimesel poolel.

Linnakodanikkude ja maaelanikkude vahelise kaubitsemise alal juba keskajast peale märkame linnades tendentsi valitseda kaubaturgu sajabrotsendiliselt, mis oleks kohalikele kaupmeestele võimaldanud dikteerida ostu-müügi hindu. Talupoegade emantsipatsioonipüüdeid linnadel oli võimalik kergemini tõkestada, kuid raskem oli tulla toime mõjukate rüütelkondadega. Tallinnal tekib sel pinnal kestvaid tülisid Eestimaa aadliga, sest linn ei taha viimasele lubada Tallinna sadamas väliskaupmeestega vahenditult kaubitseda. 1599. a. aadel saavutab siin teatava võidu, sest riigivalitsuse ettepanekul linna ja rüütelkonna vahel sõlmitud kokkuleppe järgi aadlile jäetakse õigus kindlaksmääratud aja kestel aastas oma vilja Tallinna sadamas vabalt hollandlastele müüa ning selle vastu oma mõisade tarbeks kaupu osta. Ainult maal, mererannikul ja kõrtsides ei võinud aadel harrastada kaubitsemist¹. Ka Saaremaa aadel sai 1578. a.

¹ Harju-Viru aadli kaebus viljakaubanduse kitsendamise üle 15. VI 1543, vt. A. Süvalep, Ordumeister Herman von Brüggeneý külaskäik

Taani valitsuselt laialdasemad õigused oma põllu- ja karjasaaduste väljaveoks Kuressaare privileegides keelatud erasadamate kaudu².

Isegi maa käsitööturu linna käsitöölaliste huvides monopoliseerimiseks tehakse linnade poolt aegsasti katseid, kuigi veel väiksema eduga. Ülalmainitud 1599. a. kokkuleppe järgi Tallinna käsitöölistel oli keelatud oma käsitöösaadusi maal müüa³.

XVII sajandil muutub olukord linnadele maakaubanduse ja maa-käsitöö küsimustes soodsamaks seeläbi, et riigivalitsused võtavad linnakodanikkude kutsealad oma erilise kaitse alla ning võimalust mööda püüavad alla suruda iga võistluse. Nii keelab Taani valitsus 1623. a. Kuressaare huvides maasadamate kasutamise, kusjuures aadel saab õiguse oma saadusi Kuressaare sadama kaudu välja vedada⁴. Silmapaistvamad on aga Rootsi valitsuse üritused linnade kaubanduse ja käsitöö kaitseks. Linnakaubanduse toetamine ja maakaubanduse suhtes valju prohibitiivsüsteemi kasutamine avaldub ilmekalt juba kõikide Vasa soost kuningate tegevuses enne Gustav II Adolfit. Viimane kohustas maakaupmehi linnadesse asuma. Eriti tema valitsuse ajal märkame püüdlust, tõmmata maa- ja linnaelanikkude toitumise vahel võrdlemisi selged piirid⁵.

Ehkki Baltimaadel oli Rootsi riigis eriline õiguslik asend, ometi Gustav Adolf püüdis samu põhimõtteid siingi kehtima panna. Tema poolt Tallinnas 3. III 1626 avaldatud käsitööreglement keelab maal käsitöö harrastamise. Isegi aadlil polnud luba mõisades käsitöölisi pidada. Maakäsitöölisi oli Tallinna käsitöögildidel ja Toompea käsitöölistel õigus linna ja Toompea jurisdiktsiooni piirides kohtulikult jälgida⁶. Samas väimnus püüti ka Tartu kodanikkude kutsealasiid kaitsema maaelanikkude võistluse vastu. Kohaliku asehalduri pooli 27. IV 1626 avaldatud korraldus võttis talupoegadelt õiguse harrastada linnakodaniku kutseid. Kuid siin raad ise nõuab sundmääruse pehmendamist, soovides, et talupoegadel siiski lubataks teotseda linnatööliste kutsega⁷.

Tallinna 1536. a. ja turniir raekojaplatsil, Vana Tallinn, I, Tallinn 1936, lk. 71—72; kokkulepe 13. III 1599, vt. E. v. Nottbeck u. W. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, I, Reval 1904, lk. 152.

² E. Blumfeldt, Ajalugu, Saaremaa (Koguteos Eesti, VI), Tartu 1934, lk. 813.

³ Nottbeck u. Neumann, *op. cit.*, lk. 152.

⁴ Blumfeldt, *op. cit.*, lk. 813.

⁵ A. W. af Sillén, Svenska handels och näringarnes historia (under Vasaätten), IV, Stockholm 1865, lk. 171; Palmén, Historisk framställning av den svensk-finska handelslagstiftningens utveckling från Gustav Vasas regering till 1766. Ak. Avh. Helsingfors 1876, lk. 31; I. W. Ruuth, Åbo stads historia, III, Helsingfors 1916, lk. 160.

⁶ F. G. v. Bunge, Die Quellen des Revaler Stadtrechts, II, Dorpat 1847, lk. 211.

⁷ F. K. Gadebusch, Livländische Jahrbücher, Th. II, Bd. 2, Riga 1781, lk. 611.

Niisama valjult oli keelatud maakaubandus. Narva rae soovil Gustav Adolf keelas 1615. a. asehaldureile ja kõigile teistele Narva kodanikkude toitumist kahjustava maakaubanduse ja eestostu, eriti angerjate ülesostmise⁸. Narva ja Tartu korduvate kaebuste tõttu keelas 1630. ja 1631. a. uuesti eestostu Liivi- ja Ingerimaa kindralkuberner Johan Skytte⁹. Ka Eestimaal püüdis Gustav Adolf kuberneride kaudu tõkestada maa- ja rannikukaubandust. Uuesti keelati see Tallinna kaebuste järeldusel Kristiina eestkostevalitsuse poolt 1634. ja 1636. a.¹⁰. Eestkostevalitsuse ajal eriti Tartu sai maakaubanduse alal kaaluvad privileegid. Juba 1637. a. kindralkuberner Bengt Oxenstierna keelas oma avaliku korralduse kaudu aadlile, rentnikele ning mõisavalitsejaile ja -teenijaile kaupade konfiskeerimise ähvardusel eest- ja ülesostu ning toiduainetega kaubitsemise¹¹. 20. VIII 1646 Kristiina poolt allakirjutatud *corpus privilegiorum* laiendab maakaubanduse keelu kõigi võimalikkude sellega harrastajate kohta. Tähtsam oli aga, et õigustekirja vastav punkt nägi ette ka reaalsed abinõud keelu teostamiseks. Nimelt kohustati kohalikku asehaldurit andma selleks raele abiks ratsa- ja jalasõdureid¹².

Seda prohibitiivpoliitikat riigivalitsusel ometi ei õnnestunud konsekventselt teostada isegi Rootsis ja Soomes, veel vähem eri-õigustega kaitstud Balti provintsides. Siin juba XVII sajandi alguses tehti kaugeleulatuvaid erandeid mitmes suunas. Kõigepealt mõnede linnade kodanikud või teatavate kutsete harrastajad said õiguse maal kitsendamatult kaubitseda. Sellise piiramatul maakaubanduse õiguse sai 1607. a. Karl IX-lt Narva linn¹³. Peaaegu takistamatult harrastasid maakaubandust ka Narva naabruses asetseva Ivangorodi kodanikud. Kui neile selleks Jama ja Koporje läänis tegi takistust sinne läänisand Bugislaus Rosen, siis Gustav Adolf oma resolutsiooniga 3. III 1626 võimaldas ivangorodlastele nimetatud läänides takistamatult kaubitseda¹⁴. Tartus ja Tallinnas puudusid maakaubanduse toimetamise kohta erilised privileegid.

Siiski kehtis üldiselt põhimõte, et lihunikud võivad takistamatult maalt lihaloomi üles osta. Seda mainitakse Tallinna Suurgildi ja käsitöölisegildide vaheliste tülide lahendusaktis 1636. a.¹⁵, ja Narva

⁸ G. Adolphi resol. 21. XI 1615, Corpus priv. Narv. (I. 51) NLA.

⁹ Joh. Skytte resol. 25. IV 1631, Corp. priv. Narv. (I. 51) NLA; A. v. Richter, Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur ihrer Vereinigung mit demselben, Th. II, Bd. 2, Riga 1858, lk. 256.

¹⁰ Bunge, *op. cit.*, lk. 222 ja 227.

¹¹ Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 91.

¹² Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 218—219.

¹³ Karl IX resol. 24. VIII 1607, Corpus priv. Narv. (I. 51) NLA; Narva pm ja raad Karl IX-le 3. VI 1607, Livonica (205) RRA.

¹⁴ G. Adolphi resol. 3. III 1626, R. reg. 1626 RRA.

¹⁵ Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 85.

ning Tartu linna ametlikus kirjavahetuses. Lihunikel aga oli keelatud osta üles muid maakaupu. Sel pinnal tekkis tülisid linnade vahel. Kui Tartu raad 1649. a. korraldas sõdurite kaasabil Peipsi ääres haarangu ülesostjate tabamiseks, siis tabati üks Tallinna lihunik, kes siin oma äri ajas¹⁶. 1651. a. palub Narva raad Ingerimaa kindralkuberneril keelata maal võõraste poolt harrastatav kariloomade ülesost, lubades seda ainult Narva ja Nevanlinna lihunikele¹⁷. Eriti ägedasti kaebasid narvalased Ivangorodi lihunikkude peale. Sama-laadilisi süüdistusi esitati venelaste peale muudegi toiduks ja tööstuses vajalikkude toorainete ülesostu kohta¹⁸. Narvalaste kaebuste tulemusena kuberner Mannersköld avaldas 4. VI 1636 korralduse, mis nägi Ivangorodis ette ainult 10 lihunikku. Kõigile teistele Vene kodanikele keelati maal kariloomi üles osta¹⁹.

Linnade kaebused teiste linnade kodanikkude poolt maal harrastatava eestostu vastu olid võrdlemisi üldised. Peale Narva kodanikkude kaebasid korduvalt ivangorodlaste üle veel tallinlased ja tõenäoselt ka tartlased oma rohketes kaebustes venelaste üle. Edasi Tartu kaebas tallinlaste ja riialaste maakaubanduse üle Tartumaal ja Tallinn omakord tartlaste ja pärnulaste üle. Isegi väikesed sise-maalinnad ja alevid tekitasid oma kitsapiirilise maakaubandusega suurte linnade kodanikes kadedust. Nii 1653. a. näeme Tallinna kaebavat rakverelaste ning 1655. a. Narvat Jama ja Koporje elanikkude peale²⁰.

Kristiina eestkostevalitsus lõpuks hakkas ka süüdistama linnade kodanikkude poolt harrastatavat maakaubandust tõkestama. Toetudes vastavale kaubandusordinantsile, Ingerimaa kindralkuberner Erik Gyllenstierna avaldas 6. III 1643 sundmääruse, millega Narva ja Ivangorodi kodanikel ning nende teenritel keelati maal kaubitsemise otstarbel ringi reisida²¹. Ivangorodlaste Jama ja Koporje läänis kaubitsemiseks 1626. a. saadud privileeg oli juba eelmisel aastal

¹⁶ G a d e b u s c h, *op. cit.*, III, 1, lk. 312.

¹⁷ Narva pm ja raad E. Stenbockile 17. IX 1651 (I. 65) NLA.

¹⁸ Narva pm ja raad Kristiina eestkostevalitsusele 19. V 1634, Livonica (205) RRA; Narva pm ja raad kuberner N. Mannersköldile 5. V 1636, Livonica (195) RRA; Narva kodanikud N. pm ja raele 13. II 1640 (I. 76) NLA; Narva pm ja raad eestkostevalitsusele 6. VII 1642 ja 1645 (dateerimata), Livonica (205 ja 206) RRA; lihunik H. Knoch N. pm ja raele 1648. a. (I. 80) NLA.

¹⁹ Narva kubermangu registratuur 1636. a. RRA.

²⁰ Tallinna pm ja raad G. Adolfile 18. VI 1625, Livonica (44) RRA; G a d e b u s c h, *op. cit.*, II, 2, lk. 612 ja III, 1, lk. 12–13; E. Oxenstierna Kristiinale 10. III 1647, Livonica (9) RRA; Kristiina resol. Tallinna pm ja raele 23. XI 1653, B u n g e, *op. cit.*, II, lk. 278–279; allkirjata (tõenäoselt Narva rae) ettepanek Jama (ja Koporje) kodanikkude toitumisalade korraldamise kohta 24. III 1655 (kontsept) (I. 46) NLA.

²¹ E. Gyllenstierna resol. 6. III 1643, Corpus priv. Narv. (I. 51) NLA.

annulleeritud²². Ka teiste linnade kodanikkude poolt salaja teostatavate kaubareisude üle hakati valjemat kontrolli pidama²³. Kristiina resolutsiooniga 23. XI 1653 keelati linna- ja alevielanikkude maakaubandus valjult ära ning kästi kuberneridel keelu täitmist kontrollida²⁴. Seeasemel nii riigivalitsuse kui ka linnade raadide poolt hakati nõudma, et kõik maaelanikkude ja linnakodanikkude vaheline kaubandus teostuks l i n n a t u r u l²⁵. Kõigepealt puudutasid need korraldused talupoegi. Linnade sooviks kahtlemata oli selle korra alla ka aadlit painutada. See aga üldiselt ei õnnestunud. Liivi- ja Ingerimaa kindralkuberner Bengt Oxenstierna resolutsioonis 9. V 1640 mainitakse, et uus turukaubanduse kord pole siduv Liivi- ja Ingerimaa aadlile ning teistele ratsateenistuse kohustusi kandvaile isikuile, kellele on jäetud vabadus müüa oma vilja Narvas, Ivangorodis või oma poodides²⁶. Teistes linnades aadel omas kaubitsemisel suhteliselt veel suuremaid erioigusi. Loomulikult ei saanud linnakodanikud ka talupoegagi otse sundida oma saadustega linna tulema. Rootsisis ja Soomes kehtivate vanade õigusnormide järgi talupoegadel oli vabadus turustada oma majapidamise saadusi seal linnas, kus see temale kasulik oli. Ehkki see vabadus oli vasturääkivuses merkantilistliku kaubandussüsteemiga, jäi ta ka Gustav Adolphi-aegseist suurtest uuendustest puutumata²⁷. Sama põhimõtte väljendub ka Narvale ja Ivangorodile 1617. a. antud õigustekirjades²⁸.

Linnade huvides oli kõrvaldada kõik kitsendused, mis takistasid talupoegadel oma kaupadega linna tulemast. Uheks eriti vihatud takistuseks oli riigivalitsuse poolt osas linnades kehtima pandud, maalt linna veetavalt kaupadelt linnavärvavais võetav väike toll. See riigi fiskuse huvides määratud maks aetas linnad nagu piiramis-seisukorda. Nad piirati püsttarade ja kraavidega ning linnavärvavate ette püstitati tollihooned, kus alaliselt valvasid tollijad, läbiotsijad ja neile abiks määratud sõdurid. Tolli tuli maksta nii kaupade linna sisseviimisel kui ka väljaveol. Talupojad hirmutati sel teel linnadest hoopis eemale. Isegi niikaugele läks asi, et talupoeg pidi maksuma tolli linna viidavalt maksuviljalt ning kodanik — maalaatadele viida-

²² Eestkosteval. resol. 13. X 1642, ärak. (I. 46) NLA.

²³ Aadli poolt kaevati korduvalt Tartu kodanikkude peale 1647. a., vt. G a d e b u s c h, *op. cit.*, III, 1, lk. 244—245 ja 273.

²⁴ Kristiina resol. Tall. pm ja raele 23. XI 1653, B u n g e, *op. cit.*, II, lk. 278—279.

²⁵ Narvas esimene sellekohane sundmäärus avaldati 1640. a. kuberner N. Mannersköldi poolt, Corpus priv. Narv. (I, 51) NLA.

²⁶ B. Oxenstierna resol. 9. V 1640, Corpus priv. Narv. (I. 51) NLA.

²⁷ P a l m é n, *op. cit.*, lk. 8, 32 ja 36.

²⁸ G. Adolphi poolt Narvale ja Ivangorodile 28. XI 1617 antud õigustekirjad, R. reg. 1617 RRA.

vailt kaupadelt. Soomeski oli linnade tolliväravate ees kogu XVII sajandil alalisi tülisid²⁹.

Suur rahapuudus Eesti- ja Liivimaal sõjapidamisel sundis Karl IX juba 1608. a. Tallinnas sellise tolli sisseseadmisele mõtlemale, kuid siiski jäi see teostamata³⁰. 1614. a. jaanuaris oli sama küsimuse pärast Eestimaa kuberner Gabriel Bengtsson Oxenstierna ja Tallinna rae vahel tõsisem kokkupõrge, kuid rae visa vastupanu tõttu tuli kuberneril lõpuks siiski loobuda väiketollist³¹. Uus tõsisem katse samas suunas tehti 1626. a. Gustav Adolphi poolt ta Tallinnas viibimisel. Jällegi raad konstateeris, et väiketoll pole kokkukõlas linna privileegidega. Sel pinnal toimuski see ajalookirjanduses nii ülespuhutud, kuid ometi ilma eriliste tagajärgedeta linnale, 9. veebruaril kokkupõrge kuninga ja Tallinna rae vahel. Selle järeldusel raad küll sedapuhku oli sunnitud järele andma, kuid oskas asja siiski nii korraldada, et kuningas 1629. a. lõpuks loobus väiketolli sisseadmisest Tallinnas³².

Narvas ja Ivangorodis väiketoll seati sisse tõenäoselt 1622. a. Kuni 1636. a. ta nõuti sisse linnaametnikkude kaudu. 1636. a. linn rentis ta välja 3 aastaks 110 riigitaalri eest aastas. Peale tollirendi lõppemist kodanikkond ja raad nõudsid väiketolli kaotamist. Toll kahjustas tõepoolest eriti Narva kaubandust viljaga, vähendades selle sissevedu ja muutes ta hinna kallimaks. Lõpuks riigivalitsuski jõudis veendumusele väiketolli Narva kaubanduse kahjustamises, ja 1642. a. otsustati ta asendada Riia ja Tallinna eeskujul portooriumiga. Ivangorodis väiketoll kestis kauem³³.

Tartuski kehtis Poola ajal eriline „värvatoll“, millest linn püüdis

²⁹ Väiketolli kohta Rootsisis ja Soomes vt. Sillén, *op. cit.*, lk. 208—210; C. T. Odhner, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare*, Stockholm 1865, lk. 284—285; I. W. Ruuth, *Viipurin kaupungin historia*, I, Viipuri 1908, lk. 364—365.

³⁰ Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 387—388.

³¹ Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 461.

³² R. Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland 1617—1634*. Uppsala 1933, lk. 182—183, 207—212, 228—229, 231—236; W. Greiffenhagen, *Heimische Konflikte mit Gustav Adolph. Beiträge z. Kunde Est-, Liv- u. Kurl.*, III, Reval 1887, lk. 17; E. v. Nottbeck u. Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval*, I, Reval 1904, lk. 177—178.

³³ Narva pm ja rae kiri, tõenäoselt kindralkuberner Joh. Skyttele (dateerimata), Narva rae missiivraam. fragm. 1629—1630 NLA; N. Mannersköld Axel Oxenstiernale 7. I 1637. Narva kub. kants. registr. 1637—1638 RRA; Narva pm ja raad eestkostevalitsusele 4. VI 1640, Livonica (205) RRA; N. Mannersköld B. Oxenstiernale 24. X 1640 ja 21. XII 1640 ning alamasehaldur P. Alebeck B. Oxenstiernale 22. XI 1640 ja 21. XII 1640 LRKkA. XVIII nr. 12. ERKA; B. Oxenstierna eestkostevalitsusele 29. XII 1640, 13. IV 1641, 13. XI 1641 ja 20. XI 1641, Livonica (68) RRA; Narva pm ja raad B. Oxenstiernale 18. XI 1641 ja 21. IV 1642 (kontseptid), laht. pab. NLA; C. Öhländer, *Bidrag till kändedom om Ingermanlands historia och förvaltning*, I, 1617—1645, Uppsala 1898, lk. 109—111.

vabaneda. Alles Rootsi ajal näib linn vabanenud olevat sellest kitsendusest. 1646. a. õigustekiri keelab linna sõitvaid talupoegi kuidagi kitsendada³⁴.

Ka aadli poolt talupoegade linna turule sõidu kitsendamise vastu võideldi linnade poolt. Näiteks nõuab Riia raad 1615. a., et Kura-maa talupoegadele jäetagu vabadus oma majapidamise ülejääke linnas turustada³⁵. 1630. a. ka Tartu raad palub Johan Skyttelt korraldust, et ei takistataks talupoegi kindlaksmääratud turupäevadel maakaupadega linna sõitmast³⁶. 1631. a. Pärnu raad kaebab riigivalitsusele, et krahv Thurni ametnikud sunnivad talupoegi oma vakusemaksu raha asemel tasuma viljas, mistõttu talupojad enam ei too linna vilja, nagu seni. 1648. a. näeme Pärnu raadi nõudvat krahvinna Thurnilt, et viimane käsiks oma maa-aladel elavail kalureil kaladega linna turule tulla³⁷.

Linnades valitsevaid kitsendavaid korraldusi, kuigi neid püüti kõrvaldada, kaotada ei suudetud. Narvas 1643. a. kindralkuberner Erik Gyllenstierna ja 1644. a. rae poolt avaldatud turumäärustikkude järgi maaelanikel tuli linna müügile toodavad kaubad kõigepealt viia turule ja siin soovijaile müügiks pakkuda. Sama nõue oli kehtiv ka kalade, või, munade ja tapetud kanade kohta. Seejuures 1643. a. korraldus lubas talupojale müümata kaupadega ükskõik millise kodaniku juurde sisse sõita, kuid 1644. a. määruses see õigus oli piiratud talupoja võlausaldajaga³⁸. Veel vähem võimaldati talupojal astuda vahenditusse kaubavahetusse väliskaupmeestega. Võõras kaupmees võis turul osta talupojalt vaid toiduaineid, kuid ainult oma tarbeks. Üksnes laatadel maksid selles suhtes suuremad vabadused, millele aga linnakodanikud ei vaadanud hea pilguga.

Kui riigivalitsusel XVII sajandi alguses tuli maakaubanduse keelu suhtes teha linnadele erandeid, kuigi need hiljemini annulleeriti, siis hoopis kaugemaleulatuvamaid erandeid tuli teha eriõigustega varustatud ja teeneid omavale balti-rootsi aadlile. Juba Rootsis ja Soomes aadel omas õigust oma majapidamise ülejääke ise välja vedada³⁹. Selle õiguse aadel võitles kätte ka Baltimail. Tõsisemad

³⁴ Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 449—452 ja 466 ning III, 1, lk. 219. Samasisuline korraldus tehti riigivalitsuse poolt 1660. a. Tallinna kohta. Vt. Bunge, *op. cit.*, II, lk. 288.

³⁵ Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 475—476.

³⁶ Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 13—14.

³⁷ P. Schneider, Die Grafen. Thurn in Livland und ihr Verhältniss zur Pernau, Szbr. d. Altertumsforsch. Ges. zu Pernau, 1899—1901, Pernau 1901, lk. 25—26, 47—48.

³⁸ E. Gyllenstierna korraldus 6. III 1643, Corpus priv. Nar. (I. 51) NLA; Narva kaubanduse- ja tsunftidekolleegiumi esitis raele 16. IX 1644, Protocollum deliberationum et ordinationum à senatu Reipublicae Narvensis in Lonum publicum institutarum 1644, Livonica (246) RRA.

³⁹ Palmén, *op. cit.*, lk. 58.

tülid selles küsimuses kestsid pikemat aega Tallinna linna ja Eesti-maa rüütelkonna vahel. E. Nottbecki teatel aadli viljakaubanduse eesõigus lõonud niivõrra laialdasi laineid, et riigivalitsuse algatusel küsimus antud 1636. a. Leipzigi ülikooli õigusteaduskonnale läbi-vaatamiseks, kes selle otsustanud linna kasuks⁴⁰. Korduvate, kuid tulemusteta kohalikkude kuberneride algatatud kokkuleppekatsete järel tülküsimus anti hiljemini Stokholmi õuekohtu lahendamiseks. Lõpuks 1643. a. esitas riigivalitsus pooltele hoopis erisuguse lahendusviisi, soovitades hakata Tallinnas pidama nn. vabalat. Laad oleks alanud 2 nädalat enne jaanipäeva ning kestnud neli nädalat. Selle aja kestel aadlil pidi olema võimalik linnas ja laevadel nii võõrastega kui ka kohalikkude elanikkudega vabalt kaubitseda. Laadakaubandusest olevat kodanikele aina tulu, sest sel puhul sõidab linna palju võõraid kaupmehi. Peale tulu suurenenud kaubandusest kodanikud saavat lisatulusid ka majade ja kaupapoodide üürist⁴¹.

Kuid tüli kestis edasi, vaatamata sellele soodsale lahendus-ettepanekule. Alles 1662. a. Karl XI eestkostevalitsus lahendas rüütelkonna ja linna vahelised lahkkelid sel viisil, et aadlil lubati 3 nädalat enne ja 3 nädalat peale mihkclipäeva, s. o. kokku 1½ kuu kestel, oma vilja Tallinnas väliskaupmeestele müüa. Ometi ei lubatud aadlile vilja linnakaupade vastu vahetada ega neid võõrastelt osta, peale toiduainete oma majapidamise tarbeks. Kuid ka maal ülesostetud võõra vilja müük oli aadlil keelatud⁴².

See lahendus pidi linnakodanikele olema kõige vastuvõetavamaks mooduseks, kuna aadel kergesti võis hoopis vältida tülikat kaubitsemist linna kontrolli all seisvas sadamas. Seda võimalust nii aadel kui talupoegkond õige ohtralt kasutas ka nn. maasadamate kaudu, mille üle eriti Tallinn kaebas⁴³. Kuigi ei esitata täielikku kõrvalsadamate nimistut, mainib enamik Tallinna rae kaebekirju neid summaarselt. Eraldi on nimetatud Eestimaa kubermangu piirides vaid Toolse ja Kolga (s. t. Loksas)⁴⁴ ning Ingerimaal Koporje lähikonnas asetsevat sadamat. Kuid ainuüksi Saaremaal ja Muhus oli üle 20 kõrvalsadama⁴⁵. Riigivalitsus ja kohalikud võimud juba Gustav Adolffi

⁴⁰ Nottbeck u. Neumann, *op. cit.*, I, lk. 181.

⁴¹ Kristiina eestkostevalitsuse resol. 14. X 1643, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 238—240; Richter, *op. cit.*, II, 2, lk. 253—254. Laadade pidamiseks tehti sama aja paiku ettepanekuid ka Narva ja Nevanlinna kohta. Vt. kindralkub. K. Mörneri ettepanek riiginõunik Gustav Oxenstiernale 14. II 1646, Livonica (171) RRA.

⁴² Karl XI eestkostevalitsuse resol. 30. VII 1662, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 297—298.

⁴³ Tallinna kaebusi kõrvalsadamate üle leidub RRA sarjades: Livonica (44 ja 45) ja kirjad Gustav Adolfile ning ERKA sarjas ERKkA.

⁴⁴ G. Adolf Tallinna pm ja raele 5. V 1629, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 212.

⁴⁵ A. Soom, Dokument Saaremaa kaubandusoludest Rootsi ajal, Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 165—169.

ajast peale olid avaldanud keelde ja määrusi kõrvalsadamate kasutamise vastu, kuid kõik see ei avaldanud mõju. Eriti raskendasid nende vastu peetavat võitlust üksikuile mõisnikele riigivalitsuselt antud erioigused. Kirjas Tallinna raele 14. VIII 1640 eestkostevalitsus lõpuks lubab aadli erasadamate õigusi Eestimaale saadetavate komissaride läbi lasta revideerida ning siis selles küsimuses lõpliku otsuse teha. Eriliselt oli keelatud vilja ja muid kaupu maasadamaist Taanile kuuluvale Saaremaale viia⁴⁶. Ometi võidi riigivalitsuse poolt aasta hiljem uuesti kogeda, et rannikukaubanduse vastu kehtivad valjud keelud polnud avaldanud vähimatki mõju. Uuesti kirjutas valitsus rannikukaubanduse asjus nii kubernerile kui ka Eestimaa maanõunikele. Neil tuli aadlikud, kes väitsid endil olevat erasadamate kasutamise kohta privileegid, Tallinna kutsuda, viimastelt õigustekirjad enda kätte nõuda ning neist tõestatud ära kirjad riigikantseleisse saata. Seni tuli aga käia 1640. a. resolutsiooni järgi. Eriti tuli pidada silmas, et kõrvalsadamades ei liikle üle 2-sältilise mahutusega veesõidukid⁴⁷.

Tallinna energiline võitlus maasadamate vastu oli eriti mõistev Viru ranniku sadamate puhul, kuna siin polnud küsimuses üksinda aadlikest ärisõprade kaotamine, vaid ka soome talupojad hakkasid aina hoogsamalt siinseid maasadamaid külastama. Peamiselt teostus neis sadamais, nagu osalt veel praegugi, soome kalurite poolt kaasa toodud kalade vahetamine vilja vastu Eestimaa mõisnikkude ja talupoegadega⁴⁸. Tallinlaste nõudeks oli, et soomlased tooksid kalad Tallinna müügile ning ostaksid ka vajaliku vilja siit. Isegi kodumaist kalakaubandust, mis teostus kalarandades samal vahetuskaubanduse põhimõttel, soovisid tallinlased koondada oma linna.

Soovides Tallinna ja Eestimaa rüütelkonna vahelist maakaubandustüli lepitada, riigivalitsus tegi 1643. a. raele ettepaneku, korraldada Tallinnas sügiseti erilisi kalalaatu, kus Soome saarestiku elanikud võiksid Eestimaa maaelanikkudega vabalt kaubitseda⁴⁹. Ometi ei leidnud ettepanek linnakodanikelt täit pooldamist. Alles 1646. a. kuberner Erik Oxenstiernal õnnestus linnalt nõusoleku saada kala- ja härjalaada pidamiseks⁵⁰. Küsimus oli Tallinna raes veel

⁴⁶ Kristiina eestkosteval. resol. 14. VIII 1640, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 231. Toolse sadama kohta sai 1635. a. Rakvere linn erioiguse. Nimeetatud sadama kaudu rakverelastel oli õigus vabalt kaubitseda kogu Rootsi riigis, Richter, II, 2, lk. 227.

⁴⁷ Eestkostevalitsuse resol. 31. VIII 1641, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 237.

⁴⁸ 1623. a. Tallinn kaebab G. Adolfile, et Liivimaa (s. t. Eestimaa kub. ühes arvatud) rannikuil leiduvat palju rohkem soolatud ja kuivatatud kala ning muid kaupu kui Tallinna sadamas, Livonica (44) RRA.

⁴⁹ Eestkostevalitsuse resol. 14. X 1643, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 239—240.

⁵⁰ E. Oxenstierna Kristiinale 23. XI 1646, Livonica (9) RRA.

järgmiselgi aastal arutusel⁵¹ ning isegi aadlilt saabus nõusolek sel teel maakaubandusele piiri panekuks⁵², kuid kavatsetud laatadest ei tulnud esialgu siiski midagi välja. Aadli huvidega tugevasti arvestav riigivalitsus aga aasta-aastalt viivitas aadli vastu karmimate abinõude tarvitusele võtuga. Kirjas Tallinnale 1646. a. valitsus teatab, et kuna kõik keelud pole aidanud, siis ta kavatsevat järelevalve maakaubanduse üle panna kuningliku litsentsi- ja portooriumiametkonna peale ühes õigusega süüdlasi karistada⁵³. 1650. a. valitsus lubab uuesti võtta aadli erasadamate pidamise õigused revideerimisele⁵⁴, kuid 1653. a. ta mainib, et Eestimaa rüütelkond väitvat endal olevat maasadamate kasutamiseks vastavad privileegid⁵⁵. Lõpuks 1662. a. Karl XI eestkostevalitsus kinnitab aadlile senikasutatavate maasadamate pidamise õiguse, et viimased võiksid nimetatud sadamaisse saabuvailt soome talupoegadelt osta oma majapidamiseks vajalikke toiduaineid (s. o. kalu). Ainult suurematel laevadel oli endiselt keelatud maasadamaid külastada. Peale selle aadlil oli õigus osta soomlastelt Tallinna sadamas oma tarbeks hobuseid ja puukaupu⁵⁶.

Enam-vähem niisama vähese eduga oli Kuressaare võitlus rohket Saare- ja Muhumaa kõrvalsadamate vastu. Siingi linnaprivileegid sisaldasid kõrvalsadamate keeldu, kuid riigimõisade rentnikudega rendilepinguid sõlmides mõnikord jäeti linna eriõigused hoopis arvesse võtmata. Nii oli Kristiina valitsuse ajal Muhu rentnikule ooberst Igelströmile antud luba oma majapidamise saadusi Muhu sadama kaudu välja vedada⁵⁷. Saaremaalgi oli riigivalitsuse püüdeks juhtida aadli kaubandus maasadamate asemel Kuressaare sadamasse. Karl XI eestkostevalitsuse resolutsiooni läbi 4. IX 1661 kinnitati aadlile õigus müüa oma saadusi Kuressaares võõrastele kaupmeestele või neid ise välja vedada, samuti osta oma tarbeks soola ja muid vajalikke kaupu ilma kodanikkude vahetalitusetä⁵⁸.

Seega linnade katsed, kitsendada maa-aadli kaubitsemist võõra kaupmehega ning sulgeda kahjulikud kõrvalsadamad oma kodanikkude huvides, peaaegu täieliselt ebaõnnestusid, sest aadlisõbralik riigivalitsus tunnustas aadli seisuslikke eesõigusi neis küsimusis. Seevastu linnad leidsid valitsuselt tuge aadli poolt maal äritsemise otstarbel harrastatava kaubanduse vastu. Maakaupade ülesost välis-

⁵¹ Tallinna rae prot. 9. VII 1647, A. b. 59 TLA.

⁵² E. Oxenstierna Kristiinale 10. III 1647, Livonica (9) RRA.

⁵³ Kristiina resol. 20. VIII 1646, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 252.

⁵⁴ Kristiina resol. 26. XI 1650, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 273.

⁵⁵ Kristiina resol. 23. XI 1653, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 277–278.

⁵⁶ Karl XI eestkosteval. resol. 30. VII 1662, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 299.

⁵⁷ A. Soom, Dokument Saaremaa kaubandusest, Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 166.

⁵⁸ Richter, *op. cit.*, II, 2, lk. 255.

kaupmeestele vahekasuga edasimüügiks, kui ka linnakaupade maal äriajamise otstarbel suuremal määral ülesost kõigis riigivalitsuse poolt selles küsimuses avaldatud resolutsioonides ja õigustekirjades jäi valjult keelatuks. Et aga vastavad järelevalveorganid maal puudusid, siis esines küllalt juhtumeid, kus mõis varustas ümberkaudseid talupoegi linnast ostetud soola, raua ja muude talupojakaupadega ning sai viimastelt vastu vilja. Seetõttu mõisades sageli kujunesid päris korralikud talupojakauplused. Aadli poolt harrastatava maakaubanduse üle olid linnades kaebused üldised. Eriti rohkesti leiame selle üle kaebusi Tallinnalt ja Tartult. Tartu mainib oma tõenäoselt liialdatud esitises Liivimaa kaubandusdirektor Johan v. Weydenheimile 1654. a., et kõikide maal kaubitsetegevuse tõttu linn olevat nagu piiramis seisukorras⁵⁹. Maakaubanduse vastu Liivimaalgi avaldati sundmäärusi. Neist enam tuttav on kindralkuberner Bengt Oxenstierna korraldus 20. II 1637⁶⁰. 1646. a. saadud õigustekirja läbi Tartule võimaldati saada maakaubanduse tõkestamiseks kohalikult asehaldurilt sõjaväelist abi⁶¹. 1647. a. Tartu raad asuski sõdurite abil maal kaubitsejaid kimbutama. Sõdurite salga juhiks oli tollasepp Hans Brink. Sellel esimesel karistusekspeditsioonil muuseas pitseeriti linna pitsatiga kinni ka mõned aadlile kuuluvad aidad. Selle vastu tõtsid aga Tartumaa maanõunikud kindralkubernereri ees ägedat protesti. Mitte aadel ei teotsevat niivõrra maakaubandusega, kui just kodanikud ise. Linna poolt aadli vastu tarvitusele võetud abinõud ei meeldinud ka kindralkubernerile. Rael õnnestus oma tegevust küll õigustada, kuid ometi näivad siitpeale lakkavat linna omal algatusel teostatavad eksekutsiooniretked. Seda teostas asehaldur linna palvel⁶², kuid ilma nime tamisväärsete tulemusteta.

Analoogilised abinõud maakaubanduse takistamiseks võttis ka Narva raad tarvitusele. Maakaubandust harrastati eriti hoogsalt Ingerimaal. Juba 1630. a. paiku Narva raad kaebab valitsusvõimudele, et aadli ja teiste ülesostjate poolt ostetavat kõik ümbruskonna vili üles. Ülesostjad turustavat Ingerimaa vilja hoopis mujal linnades. Samuti Ingerimaa aadel ostvat võõrastelt kaupmeestelt suuremal määral soola ja muud talupojakaupa üles, müües seda edasi talupoegadele, mille tõttu viimastel polevat enam vajagi linna sõita⁶³. Kuna samal ajal riigivalitsus organiseeris Saksamaal sõjaväe varustamise sihiga suurejoonelist kroonu viljakaubandust, mille puhul ka Narvat ja Ivangorodit kohustati kroonule suuremaid koguseid

⁵⁹ Tartu esitis J. v. Weydenheimile 24. VII 1654, XLI TrtLA.

⁶⁰ G a d e b u s c h, *op. cit.*, III, 1, lk. 91.

⁶¹ G a d e b u s c h, *op. cit.*, III, 1, lk. 218—219.

⁶² G a d e b u s c h, *op. cit.*, III, 1, lk. 244—246, 270, 273, 332—333.

⁶³ Narva pm ja raad (vististi Joh. Skyttele) (dateerimata, tõenäoselt 1630. a. jaan.), Narva rae missiivraam. fragm. 1629—1630 NLA.

vilja muretsema, siis kodanikele viljaostu võimaldamiseks kindralkuberner Johan Skytte keelas eestostu⁶⁴.

Kuid maakaubandus ei tahtnud lakata, kuna isegi Ivangorod ja Narva omasid sellekohaseid eesõigusi. Nende annulleerimisega 1642. ja 1643. a. avaldatud resolutsiooniga, nagu ülal nägime, pidi avanema hoopis paremaid väljavaateid maakaubanduse takistamiseks. Ometi selgus, et nüüdki polnud mingit kasu korduvalt selle vastu ametlikult poolt avaldatud keeldudest. Narva rae poolt kaevatakse koguni, et linnas olevat kirjeldatud asjaolude tõttu turukaubandus peaaegu täiesti lakanud. Kui turule lõpuks mõnesuguseid maakaupu toodavatki, siis need olevat juba mitmetest kätest läbi käinud. Eriti soodustavat maakaubandust üksikuile isikuile antud monopolid ja erioigused. Jama läänihärra ooberst Otto Wellingk andvat oma talupoegadele päris avalikult passe välja maakaubanduse otstarbel maal ringi sõitniseks⁶⁵. Neil põhjustel raad 1649. a. esineb kohalikule kindralkubernerile Karl Mörnerile ettepanekuga jälgida maal kaubitsejaid piirivalvurite (Land-u. Strandreuter) kaudu⁶⁶. 1651. a. raad teatab uuele kindralkubernerile Erik Stenbockile, et linn on palganud maal kaubitsejate jälgimiseks 2 erilist ametnikku. Eriti paluti jälgijatele sõjaväevõimude kaitset aadli ja rentnikkude vastu. Ehkki konfiskeeritud kaupadest seaduse järgi pool langevat linnale ning teine osa kroonule, ometi, kuna linn olevat maakaupmeeste jälgimiseks teinud erilisi kulutusi, raad palus linnale $\frac{2}{3}$ saagist⁶⁷. Kahjuks puuduvad lähemad andmed selle kohta, kas Narval õnnestus eksekutiivvõimu abil maakaubanduse tõkestamine paremini kui Tartul, sest ka Ingerimaa aadel esitas kindralkubernerile omalt poolt Narva kodanikkude peale vastukaebuse, süüdistades kodanikke talupoegadelt kariloomade ja vilja ülesostmises⁶⁸.

Aadli ja linnakodanikkude vaheline võistlus maakaubanduse alal kohati põhjustas ka aadli poolt kodanikkude vastu otseste surveabinõude tarvituselevõttu. 1616. a. Narva raehärra Antonius Schmidt kaebas kohalikule asehaldurile oma teenri kimbutamise üle Johan Treideni poolt Adise mõisas. Viimane olevat teenrilt 5 põdranahka ja ühe karunaha ära võtnud ning teda pealegi sõimanud. Treiden olevat koguni ähvardanud, et kui Narva kodanikud ei lakka kaubitsemast aadlimõisades, siis juhtubvat nendega samuti ja veel hulle-

⁶⁴ Joh. Skytte G. Adolfile 2. II 1630, Livonica (64) RRA; Joh. Skytte Narva pm ja raele 25. IV 1631, Corpus priv. Narv. (I. 51) NLA.

⁶⁵ Narva pm ja raad kindralkub. E. Stenbockile 17. IX 1651 (kontsept) (I. 65) NLA; Narva rae esindaja Laurens v. Numensile K. Mörneriga nõupidamisteks kaasaantud päevakorrapunktid 20. I 1651 (kontsept) (I. 65) NLA.

⁶⁶ Narva rae poolt K. Mörneriga nõupidamisteks ülestähendatud päevakorrapunktid 5. XII 1649 (kontsept) (I. 65) NLA.

⁶⁷ Narva pm ja raad E. Stenbockile 17. IX 1651 (kontsept) (I. 65) NLA.

⁶⁸ E. Stenbock Kristiinale 8. X 1651, Livonica (172) RRA.

minigi⁶⁹. 1617. a. esitati Tallinna rae poolt Gustav Adolfile kaebus aadlike poolt sealseile kodanikele maal kariloomade ülesostmisel ülesnäidatud vägivalla üle. Samasisuline kaebus esitati linna poolt Otto Zöge vastu. Kuna raad väitis, et aadli kodanikkude maakaubandusele eitava seisukohavõtu tõttu linn võiks nalga jääda, andis kuningas linnale tekkinud tülis õiguse⁷⁰.

Maakaubanduse harrastajatena kohalikest elanikest peale aadli, rentnikkude ja mõisade teenistuses seisvate isikute linnade kaebustes mainitakse veel kirikuõpetajaid, riigiametnikke, sõjaväelasi, eriti aga talupoegi. Talupoegade poolt harrastatav kaubandus oma iseloomult jaguneb kolme liiki: 1) äritsemine maal vahekasu saamise sihiga, 2) kalade ost kalarandades kohalikelt kalureilt vilja vastu ja 3) kaubitsemine välismaalastega. Äritsemise otstarbel kaubitsemise üle kaevatakse talupoegade üle eriti rohkesti Tartu rae poolt. Poola ajal teotsesid siin keelatud kaubandusega eeskätt Tartu eeslinnades elavad talupojad. 1613. a. kohalik alamstaarost Wasinski keelas kõigile eeslinnas elavaile kroonutalupoegadele eest- ja ülesostu, kaubitsemise ja kõrtsipidamise. Poola väejuht Chodkiewicz, kellele raad oli eeslinnade talupoegade üle korduvalt kaebusi esitanud, ähvardanud koguni eeslinna maha kiskuda lasta, kui sealne sala-kaubandus ei lakka. Suurgildi korduvate kaebuste tõttu Tartu raad teostas 1620. a. eeslinnades majade läbiotsimise, kusjuures leiti palju nii talupoegadelt ostetud kui ka neile müüa kavatsetavaid kaupi⁷¹.

Kaebused eeslinlaste eest- ja ülesostu üle jätkusid ka Rootsi ajal. Kurdeti, et nii eeslinlased kui kodanikud minevat linna sõitvaile talupoegadele ja võõrastele kaupmeestele vastu, ostes kaubad enne üles, kui need linna jõuavad⁷². Analoogilised nähtused, loomulikult, esinesid ka teistes linnades. Tallinna eeslinnade, eriti Tõnis-mäe elanikkude eest- ja ülesostu üle kaevati sealse rae poolt 1653. a. Eeslinlased, kes tõenäoselt enamikus koosnesid eestlastest, ostsid toiduained ja muud maasaadused enne turule toomist talupoegadelt üles⁷³. Narvaski kohustati 1644. a. ametisse seatud turufoogti valvama, et maasaadusi enne turule jõudmist üles ei ostetaks⁷⁴. Kuid ka üksikud maatalupojad teotsesid maasaaduste ülesostuga. 1647. a. kaebab Tartu raad koguni, et talupojad teostavat maasaaduste ülesostmist võõraste kaupmeeste huvides, viimaste poolt neile antud rahaga⁷⁵.

Juba vanast ajast peale teostus talupoegadevaheline kaubandus

⁶⁹ Narva rae prot. 29. VII 1616 (I. 2) NLA.

⁷⁰ G. Adolphi resol. 30. IV 1617, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 204—205.

⁷¹ Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 449—452; 458—459, 467, 495—496, 521—522, 545—546.

⁷² Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 296.

⁷³ Kristiina resol. 23. XI 1653, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 279—280.

⁷⁴ Prot. Deliberationum et Ord..., Livonica (246) RRA.

⁷⁵ Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 244—245.

ka kalarandades. Sedagi kaubandust püüdsid linnad koondada oma turgudele. Sellekohase sooviga 1648. a. esines Pärnu raad krahvinna Thurnile, nõudes kalarandades vahetuskaubanduse ärakeelamist ning „jumala anni“, s. o. kalade linna müügile toomist. Krahvinnalt aga saadi vastus, ta ei võivat talupoegadele keelata kalureilt rukiste, otrade ja leiva vastu endale silku vahetada. Linnakodanikudki võivat väga hästi kalade ostuks ja sissesoolamiseks ise kalaranda sõita⁷⁶. Järgmisel aastal Pärnu raad esitab samasisulise kaebuse riigivalitsusele. Kristiinalt 29. VIII 1649 saadud vastuses mainitakse, et selle sissejuurdunud seadusvastase ranna- ja maakaubanduse harrastamine olevat juba Gustav Adolfi poolt korduvalt keelatud. Keeldu tahtvat riigivalitsus lähemal ajal uuendada ning teha ka Liivimaa kindralkubernerile vastavad korraldused⁷⁷. Niisama korduvad, nagu eespool nägime, olid Tallinna rae kaebused maa- ja rannakaubanduse üle.

Isegi võõraste kaupmeestega, ehkki see oli keelatud, püüdsid talupojad kaubavahetusse astuda. 1640. a. Narva kodanikud kaebasid raele, et mõned Joala külast ja mujalt linna ümbrusest pärit talupojad kaubitsevat võõraste kaupmeestega laevadel, tekitades sellise lubamatu võistluse läbi kodanikele suurt kahju⁷⁸. Tartlaste poolt jälle kaevati korduvalt, et Liivimaa talupojad viivat palju vilja Venemaale, ehkki nad peaksid vilja tooma Tartu. Vili peamiselt toimetatavat vene kaupmeeste poolt Petserisse ja Pihkvasse, kust see siis mõnikord vene kaubana uuesti Narva või Tallinna viidavat. Samuti ostvat talupojad venelastelt oma saaduste vastu linnakaupu. Raad palus kohalikele elanikele vene küladesse mineku täiesti ära keelata, eriti aga sealt kaupade ostmise⁷⁹.

Laialdasem talupoegade kaubitsemine võõrastega teostus ikkagi maasadamate kaudu. Ülal on kirjeldatud talupoegade kaubavahetust Viru randa sõitnud soomlastega ning nende kaubasõite Taanile kuuluvale Saaremaale. Kuid eestlasedki sooritasid ülemeresõite. 1640. a. kaevati Tallinna rae poolt, et talupojad ja teised Eestimaa elanikud purjetavat keelatud maasadamaist viljaga ja muude maa-saadustega Soome, kahjustades seeläbi Tallinna kaubandust⁸⁰. Saaremaa talupojad omakorda tegid kaubasõite Kuramaale ja isegi

⁷⁶ P. Schneider, Die Grafen Thurn in Livland..., Szbr (Pernau) 1899—1901, lk. 47—48.

⁷⁷ P. Schneider, Drei Gesandtschaften der Stadt Pernau an den Hof zu Stockholm in den Jahren 1640 und 63, Szbr (Pernau) 1899—1901, lk. 83—84.

⁷⁸ Narva kodanikkond N. raele 13. II 1640 (I. 76) NLA.

⁷⁹ Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 459, 495—496, III, 1, lk. 13; Tartu pm ja raad Liivimaa kindralkubernerile 19. IV 1639 (kontsept) LXIA. TrtLA; Tartu pm ja raad Kristiinale (dateerimata, peale 1647), Livonica (151) RRA.

⁸⁰ Kristiina eestkosteval. resol. 14. VIII 1640, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 232.

Ojamaale⁸¹. Kohalikes linnades oli talupojal keelatud võõraga kaubitseda. Seda võis ta teha vaid laatadel, kuid linnad püüdsid ka siin kitsendusi kehtima panna. Valitsuse poolt kavandatavate vaba-laatade asutamine aga käsiteldaval perioodil veel ei teostunud.

Kohalikkude maakaupmeeste ja ülesostjate kõrval rändas maal mööda mõisu ja külasid ringi mitmesse rahvusse kuuluvaid rändkaupmehi. Osa neist tegeles ainult maaelanikele vajalikkude kaupade müügi-ga. Teine osa aga samal ajal ostis ka maakaupu maalt väljaviimiseks üles. Võõraste rändkaupmeeste poolt linnakodanikele tekitatava võistluse üle esitatakse valitsusvõimudele kaebusi kõigi suuremate linnade poolt.

Linnade poolt esitati riigivalitsusele ettepanekuid sulgeda piir vene kraamikaupmeestele. Kuid seda oli raske teostada, sest kraamikaupmehed piirist üle tulles teatasid, et nad sõidavad kaubitsemise otstarbel Tallinna või Tartu. Jõudnud Rootsi alale, venelased aga ei rutanudki ülesantud linna sõiduga, vaid asusid teel kaubitsema. Vene kraamikaupmeeste üle kontrolli teostamise ettekäändel Tartu hakkas lõpuks nõudma Vastseliina piiripunkti sulgemist⁸². Tegelikult see samm oli sihitud Riia ja Pihkva vahelise kaubanduse tõkestamiseks. Riigivalitsus lõpuks otsustas vene kaupmeeste suhtes panna kehtima järgmise korra. Et rahulepingute järgi venelastel on luba kaubitseda üksnes linnades, siis piirist ületulijail tuli oma kaasas olevad kaubad lasta piiril registreerida ning võtta reisupass soovitud linna. Maal kaubitsemine aga oli venelastel kaupade konfiskeerimise ähvardusel keelatud⁸³.

Muudest võõrastest kraamikaupmeestest Eestis ja Ingerimaal kaevatakse šotlaste, hollandlaste, lüübeklaste, danziglaste ja veel muudegi välismaalaste peale. Pärnu raad kaebab 1653. a. kindralkubernerile, et šoti kraamikaupmehed ilmuvat õige sageli Liivimaale, reisisid ühest mõisast teise. Raad ühtlasi juhib kindralkubeneri tähelepanu asjaolule, et šotlased toovad palju kaupa läbi Kuramaa ilma liitsentsita maale sisse⁸⁴. Enam-vähem samas stiilis kirjeldatakse šotlaste, hollandlaste ja lüübeklaste rändkaubandust Tartu rohketes kaebustes⁸⁵.

⁸¹ Vähemalt sajandi teiselt poolt on selle üle kaebusi. Vt. A. Soom, *op. cit.*, Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 168—169.

⁸² Tartu pm ja raad Joh. v. Weydenheimile 24. VII 1654, XLI TrtLA.

⁸³ Eestkosteval. B. Oxenstiernale 22. VIII 1636, B. F. 82. TLA; Eestkosteval. Tallinna pm ja raele 22. VIII 1636, Bunge, *op. cit.*, II, lk. 227.

⁸⁴ Pärnu pm ja raad L. kindralkubernerile 1653 (sisset. 31. I 1653) LRKka IX 23, ERKA.

⁸⁵ Tartu pm ja raad Kristiina eestkostevalitsusele 1634 (dateerimata), Livonica (151) RRA; Tartu pm ja raad Joh. v. Weydenheimile 24. VII 1654, XLI TrtLA; Gadebusch, *op. cit.*, III, 1, lk. 125 ja mujal. Ka Riia on mures šotlaste, hollandlaste jt. rändkaupmeeste üle. Vt. Gadebusch, *op. cit.*, II, 2, lk. 475—476.

Tõenäoselt veelgi suurejoonelisemalt õitses võõraste rändkaupmeeste äri Ingerimaal ja Käkisalmläänis. Osalt teotsesid võõrad sellega ise, kuid osalt ka ivangorodlaste kaudu. Lõpuks riigivalitsuse poolt Ingerimaa kaudu Venemaaga kaubitsemiseks monopoliõigustega varustatud isikud ja kaubakompaniid tekitasid siinseile linnadele maakaubanduse alal konkurentsi. Eriliselt kaevati hollandlase Abraham Sixt'i ja tema kompanjonide üle⁸⁶.

Ehkki välismaised rändkaupmehed ei omanud mingit seaduslikku kaitset, ometi ei suudetud nende tegevust kuigi edukalt tõkestada.

A. Soom.

La lutte des villes contre le commerce rural en Estonie et en Ingre dans la première moitié du XVII-e siècle.

Résumé.

Les villes ont manifesté depuis le moyen âge déjà la tendance à gouverner le marché en maîtres absolus. Pendant le règne de Gustave II Adolphe le commerce rural furent interdits. Le gouvernement tout autant que la bourgeoisie, bornée dans ses vues, ne considéra aucunement les conditions et les possibilités réelles. Tenant compte des moyens de communication et de transport de cette époque, il était impossible d'exiger que tous les produits de la campagne, y compris les poissons des régions littorales, fussent apportés pour la vente dans les villes qui étaient souvent relativement éloignées. Quelquefois aussi les prix trop bas du marché de la ville déconseillaient d'y aller. On chercha ailleurs des conditions plus favorables pour la vente: on pouvait exporter soi-même ses produits par les ports de la campagne et dans ses propres bateaux, on pouvait les vendre secrètement aux commerçants étrangers ou aux acheteurs en bloc russes, ou bien les échanger contre les poissons avec les Finnois. Mais il était bien plus difficile encore de réaliser dans les conditions de l'économie naturelle de cette époque la prétention des villes et du gouvernement de faire acheter tous les produits de l'artisanat dans les villes. Cela dépassait même les moyens des grands propriétaires de domaines, sans parler du paysan, qui se préparait lui-même avec sa famille les objets nécessaires, exception faite de quelques rares articles. Il est bien compréhensible que dans ces conditions une forte opposition se produisit à la campagne contre les exigences irréalisables des villes. Chez les paysans cet état de choses ne put se manifester que par la résistance passive et par la contrebande. La noblesse, au contraire, acquit bientôt les droits intégraux pour le trafic direct avec les marchands étrangers et pour la possession des ports privés. Parallèlement, la contrebande était florissante à la campagne. C'est ainsi qu'échoua définitivement la tentative des villes d'acquérir le monopole dans le domaine du commerce rural.

⁸⁶ Narva pm ja raad ning kaupmeeskond kuberner N. Manner-sköldile ja sõjakomissar E. Tranale 17. V 1627 (kontsept) (I. 89) NLA; G. Adolphi resol. 15. I 1628, Corpus priv. Narv. (I. 51) NLA; N. pm ja raad Kristiina eestkostevalitsusele 19. V 1634 ja 6. VII 1642, Livonica (205) RRA; P. Alebeck Axel Oxenstiernalle 1. VII 1642, A. Oxenstierna kirjav. RRA; Narva pm ja raad E. Stenbockile 17. IX 1651 (kontsept) (I. 65) NLA; A. Sixt'i kohta vt. Öhlander, *op. cit.*, lk. 95—97.

Taani-Vene vahekord Eesti suhtes

a. 1575—1576.

Suurte sõdade perioodi kohta, mis algasid Vene-Liivi sõjaga, on seni ilmunud kaks ulatuslikumat tööd, Tavaststjerna ja Forsteni poolt¹, kuid nimetatud autorid ei tundnud kõiki tähtsaid säilinud andmeid selle küsimuse lahendamiseks. Viimaste põhjal saame 1561.—1576. a. piires terviklikuma ülevaate Taani-Vene suhteist Eesti alal.

Peale puhkenud Vene-Liivi sõja tõi 1560. ja 1561. a. rea suuri muutusi Vana-Liivi ühiskondlikku ehitusse. Ordu lõpetas oma olemise ning venelasile lisaks asusid siia maid omandama veel taanlased, rootslased ja poolakad. See sõda avas Vana-Liivimaa päranduse jagamisel suure rahvusvaheliste võitluste keerise, mis pidi otsustama, kes jääb siin isandaks.

Alul püüdsid üksikud Vana-Liivimaale tunginud riigid siiski vältida omavahelisi sõdu ning vaenus ja lähenemispüüdeis olid toonandvad nende varasemad suhted. Taani-Vene kokkupuuted algasid siin üsna pea. 1561. a. Venele püsima jäänud vallutusist Eesti alal nimetatakse Viru-, Tartu- ja Võrumaad ja osi Viljandi- ja idapoolsest Harjumaast². Taanlased omandasid lisaks oma sinseile Taani kuninga läänimõisadele — Uue- ja Vana-Kolgale Harjumaal³ — Saare-Lääne piiskopkonna. Ülejäänud Vana-Liivi konföderatsiooniriigi maa-alad alistusid Rootsile ja Poolale. Taani pretendeeris küll kogu Eestimaaale, kuid püüdis hoiduda sõjast Venemaaga, mis on tüüpiline ta Vene-poliitikas. Üldiselt oli ka venelastel tendents arvestada Taanit, mis ei tulnud küll otsekohesest tundeist, vaid puhtvälistest sunnist. Sest kuigi Vene sõjatehnika oli tol ajal Lääne-Euroopa eeskujul moderniseerumas ja teinud hiilgavaid edusamme⁴, oli Venemaa seesmiselt kurnatud ja nõrk. Sagedad sõjad tatarlastega jt. olid avaldanud oma mõju. Seetõttu ei julgenud venelased oma huvide kaitseks alati otsustavalt talitada, kuigi nad pidasid kogu Vana-Liivimaa oma vürstide pärusmaaks. Taani ja Vene teatav kokkuhoiupüüe oli tingitud veel sellest, et nendega konkureerisid meie maal

¹ W. Tavaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota, Helsinki 1918—1920; G. V. Forsten, Baltiiski vopros v XVI i XVII stoletijah, S. Peterburg 1893.

² J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Eesti rahva ajalugu, Tartu 1933, lk. 677. Järgnevas tsit. Eesti rahva ajalugu.

³ W. Møllerup, Danmarks Forhold Til Lifland (1346—1561), Kjøbenhavn 1880, lk. 42.

⁴ Eesti rahva ajalugu, *op. cit.*, lk. 418, 420; K. Schlözer, Verfall und Untergang der Hansa und des deutschen Ordens in den Ostseeländern, Berlin 1853, lk. 145—146.

nende traditsioonilised vaenlased, kellega käsikäes teotsemine oli võimatu. Venele oli selliseks vastaseks Poola, Taanile Rootsi.

Venelased tungisid juba 1560. ja 1561. a. korduvalt Taani aladele Eestimaal, kus nad rüüstasid ja tapsid⁵. Ametlikult aga teesklesid nad taanlastele sõprust ja leidsid oma teoviisile alati sobiva põhjenduse ja vabanduse⁶. 1561. a. sügisel läks Taani saatkonnal korda teha venelastega vaherahu kuni järgmise aasta suvistepühadeni, millal rahu kavatseti muuta lõplikuks⁷. Nii see veidi hiljem toimuski⁸.

Taani kaotas oma Läänemaa mandril olevad alad seitsmeaastase sõja alguses Rootsile ning 1568. a. ka Maasilinna linnuse Saaremaal⁹, mille ta vahepeal ordult omandanud¹⁰. Järgmised aastad ei toonud enam kauemat aega Taani ja Vene vahel sõjalisi kokkupõrkeid, vaid ainult diplomaatilist suhtlemist. Taani-Vene vahekord ei paranenud ega halvenenud. Alles siis, kui Magnusest sai tsaari käsilane, muutus Frederik II Magnuse ja tsaari vastu umbusklikumaks¹¹, kuid tegelikult ei muutunud nende vahekord ka siis. Taani püüdis endiselt vältida sõda Venega. Stettini rahu järel, milles Magnuse õigused tema Eesti- ja Kuramaal olevaile aladele lõppeuiks tunnistati ja osa neist maadest Frederik II-le lubati anda, kerkisid uuesti esile Taani pretensioonid Eestimaal. Et Saksa keiser ei suutnud välja osta seniseilt omanikelt nimetatud maid nende kaitsemise kulude eest, jäi Taani neist esialgselt siiski ilma¹². Alles 1575. a. alguses õnnestus Taanil Rootsi palgasõdureilt lepingu alusel saada kolm Läänemaa linnust — Haapsalu, Koluvere ja Lihula¹³. Linnuste omandamine aga ei meeldinud Venele, kes uuesti oli tõsiselt nõuks võtnud vallutada kogu Eestimaa. Siitpeale hakkas Taani-Vene vahekord arenema kokkupõrke suunas.

Juba enne kui Läänemaa linnused lõplikult Taanile üle anti, kirjutasid Saaremaa asehaldur Ungern ja Taani kuninga sekretär Fr. Gross 22. I 1575 Haapsalust Ivan IV-le, et Taani kuningal on õnnestunud osta Rootsi palgasõdureilt neile tasumata palga tagati-

⁵ H. Kruus, Vene-Liivi sõda, Tartu 1924, lk. 120; C. Schirren, Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit, III, Reval 1885, lk. 186—187, 191, 200—201.

⁶ Näit. K. H. Busse, Herzog Magnus, König von Livland, Leipzig 1871, lk. 9.

⁷ Schirren, *op. cit.*, lk. 220—221.

⁸ N. N. Bantõš-Kamenski, Obzor vnešnih snošeni Rossii, I, Moskva 1894, lk. 209—210; Forsten, *op. cit.*, lk. 291.

⁹ B. Russow, Chronica der Prountz Lyfflandt, Bart 1584, lk. 69—71, 75—76.

¹⁰ Mollerup, *op. cit.*, lk. 160.

¹¹ Busse, *op. cit.*, lk. 55.

¹² G. Brevern, Friedens-Vertrag zwischen Schweden u. Dänemark... 1570 (Bunge, Archiv VII), lk. 272 jj., 276 jj.

¹³ Ch. Kelch, Liefländische Historia..., Revall 1695, lk. 319.

seks panditunud kolm Läänemaa linnust — Haapsalu, Koluvere ja Lihula ühes terve Läänemaaga ja Muhu saar, sest sõdurid olnud ausad ning saanud aru Taani õigusist neile aladele. Nimetatud maid püüdnud Poola varemini Leedule omandada, kuid see ei olevat tal korda läinud. Tsaar olevat eelmisel suvel Taani kuningale teatanud, et Läänemaa linnused, mis on Rootsi valduses, tulevat talt ära võtta Taanile, mida siis Vene ei puudutavat, nagu Saaremaad. Rootsi oli aga Stettini rahu määruste vastu need linnused ja Muhu saare ebaõiglaselt panditanud, ning nii läinud need alles nüüd oma õigele omanikule. Kirjutajad teatavat sellest ettekirjutuse kohaselt tsaarile, et Taani ei ole Vene vaenlane, ja paluvad viimast mitte tungida nimetatud aladele ¹⁴.

Venelased kogusid tol ajal Rakvere juures väge ning ilmusid 30. I 1575 Tallinna alla, kus nad rüüstasid ümbrust ¹⁵. Väidetakse, et tsaar ja taanlased siis teineteisele lähenenud ning kavatsenud salanõupidamisel ühiselt Rootsilt Tallinna vallutada ¹⁶.

Siiski Tallinna alt läksid venelased edasi Läänemaale, kus nad Haapsalu ligidal Taani mõisameestega võidelnud. Tookordse Venetatari rüüstealana nimetatakse Taani maadel Haapsalu, Koluvere, Lihula ja Vigala ümbrust Läänemaa mandril ja enamikku suuremaist saarist — Saaremaad, Hiiu, Muhu, Vormsi ja Noarootsi saart. Ainult Kuressaare ümbrus tunnistatud Taanile ja jäetud puutumata. Sel retkel röövitud eriti inimesi ja hobuseid, kuna härgadest ja lehmadest ei hoolitud, sest neid oli raskem kaasa võtta. Saaremaalt lahkudes siirdunud venelased Pärnusse ja lõuna poole ¹⁷.

Mainitud sündmuste tõttu tekkis taanlaste ja venelaste vahel palju sekeldusi ja sage kirjvahetus. Säilinud on Saare asehalduri Ungerni ja Fr. Grossi 15. III 1575 Paide väeülemale vürst Mihhaail Vassiljevits Obolenskile ja Viljandi vene väeülemale kirjutatud kirjad. Neis nurisetakse, et vene sõdurid olevat hiljuti oma lubaduste vastu Lääne- ja Saaremaal röövinud, põletanud, tapnud ja Taani kuninga alamaid vangi viinud. Samuti andvat Vene asehaldurid Korbe ¹⁸ talupoegadele vabuskirju, kuigi nad teadma peaksid, et Korbe ja teised kohad ei kuulu poolakaile, vaid Taanile. Muu seas mainiti ka, et Ungern olevat saatnud palju kirjaviijaid tsaari ja Vene asehalduri juurde, kuid ükski neist ei olevat tagasi tulnud. Kirjutajad paluvad, et seda isikut, kes nüüd saadetakse, samuti kinni

¹⁴ J. N. Štšerbatšev, Kopengagenskije aktō, odnosjaštšijesja k russkoi istorii, vtoroi vopusk 1570—1575 gg. (Tštenija v Imperatorskom Obštšestve Istorii i Drevnostei Rossiiskih pri Moskovskom universitete), Moskva 1916, lk. 116—118.

¹⁵ Russow, *op. cit.*, lk. 106—107.

¹⁶ Tavaststjerna, *op. cit.*, lk. 146.

¹⁷ Russow, *op. cit.*, lk. 107.

¹⁸ Praegune Pärnu-Jaagupi. Vt. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, II, Reval 1874, lk. 393—396.

ei peetaks, millest head ei tulevat. Ühtlasi palutakse vabastada ka neid sakslasi ja mittedakslasi, kes Saare- ja Läänemaalt röövitud. Vastutasuks andvat Taani ka vene vangid vabaks. Kui Taani ja Vene valitsejad rahu pooldavad, siis saatvat nad veel omavahel saadikud seda läbi rääkima¹⁹.

Kahe päeva pärast vastaski Viljandi väejuht Vassili Feodorovitš Vorontsev Ungernile. Ta ei nõustunud viimase süüdistustega, väites, et rüüstatud oli Rootsi maid. Seepärast oleks taanlaste tungimine tsaari maadele ülekohtune. Vene väejuht saatnud kirja kohe tsaarile edasi ja lubas vastuse niisama ruttu teatada, kui see kohale jõuab, ning loodab, et Ungern valitsejatevahelist rahu peab²⁰.

Tsaarile aga ei meeldinud Taani üritused Eestimaal. 7. IV 1575 kirjutas ta Moskvast Frederik II-le. Tsaar olevat kuulnud, et Frederik II käskinud Ungernil, Fr. Grossil, Georg v. Vitinghoff'il ja Johan Wulff'il oma valdusse võtta Haapsalu, Koluvere ja Lihula, mis eelmisel aastal Rootsi kuninga poolt ta ratsanikele panditadud. Tsaar imestus, et Taani kuningas tegi leppe ta vaenlastega, sest 13 aasta eest ei olevat ta lubanud aidata rootslasi ei rahaga ega inimestega, kuid nüüd murdnud selle lubaduse. Rootsi omandanud mainitud kindlused kohe järgmisel aastal peale antud lubadust ja pidanud need seni enda käes. Muuseas andnud Frederik II Magnusele ta Holsteini osa eest Saare- ja Läänemaa, Kuressaare, Maasilinna, Haapsalu, Koluvere, Lihula ja Tallinna ühes piiskopkonnaga ning lubanud allkirjaga tõendades kaitseda neid maid kõikide vaenlaste vastu, kuid pole seda teinud Vene-Rootsi sõja alguses, vaid Taani sõdurid teeninud isegi Johann III väes. Taani kuningas toimivat alati tsaari suhtes nii ega täitvat oma lubadusi, mis antud Magnusele. Ka siis, kui tsaar saatnud möödunud talvel oma sõjaväe Haapsalu, Koluvere, Tallinna ja Padise alla, ei olevat Taani aidanud mitte teda, vaid ta vastast. Lõppeks lubas tsaar Frederik II-le selle raha tasuda, mis ta sakslastele maksnud Haapsalu, Tallinna, Koluvere, Lihula ja Padise eest, kui ta need kohad, nagu ta lubanud, Magnusele annab. Kuningas peaks Magnusega sõber olema, sest ta olevat just kui tsaari enda poeg. Taanlased ärgu aidaku Rootsit ja ärgu mingi nimetatud kohtadele. Kindlusist, mis Rootsi omad olid, võtnud venelased 9 Taani kuninga alamit vangi, kellest ta ühe käesoleva kirja viijaga tagasi saatvat, lubades vabastada ka teised, kui kuningas sellest kirjutab²¹.

Tol ajal leidub teateid tsaari kavatsusist veel Jürgen Üxküllil²²

¹⁹ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 118—120.

²⁰ *Ibid.*, lk. 120—121.

²¹ *Ibid.*, lk. 121—124.

²² Üxküllide suguvõsa etendas üksikute sõdivate riikide maavallutamispoliitikas tähtsat osa. Nad vahetasid oma isandaid, kõikudes Taani, Rootsi ja Poola vahel.

kirjas Ungernile 9. IV 1575, mis Taani kuningale edasi saadeti ühes Ungerni 2. V 1575 kirjutatud kirjaga.

Üxküll kuulnud oma Venemaalt tulnud teenriilt Mertten'ilt, et tsaar saatvat Narva kaudu kaks bojaari Taani kuninga juurde. Need ei tahtvat midagi kuulda sõjast kuninga ja tsaari vahel ning tsaar olevat oma väel keelanud Taani maadel röövida. Haapsalu juures vangistatud isikud olevat elus ja tsaari juurde saadetud. Käskjalgade kohta saadud teada, et kütt, kes Ungerni poolt Lihulast saadetud, istuvat Tartus kinni. Franz v. Una olevat Novgorodis kinni peetud, kuid kiri oli edasi antud. Lõppeks palus Üxküll Merittenile Taani maadel turvet²³, mis näibki olevat kirjutamise otstarve.

Taani ja Vene vahel oli lahendada veel mitmesuguseid küsimusi. Norra piiril jätkusid nende alamate vahel hõõrdumised. Taani tahtis oma maade julgeoleku tõttu sobitada rahu Rootsi ja Vene vahel jne. Nimetatud ja võib-olla ka mõningate teiste suhete korraldamiseks saatis Frederik II E. Eysenbergi juhatusel saatkonna Venemaale. Instruksioon talle anti juba 12. IV 1575²⁴ ja saatkond asus teele 11. V 1575. Sama aasta 7. juulil võttis tsaar Taani saadikud vastu. Ta nurises, et Taani aitavat Rootsit venelaste vastu, ja soovis, et Frederik II annaks Magnusele tagasi ta endised maad. Kuid saatkonnal puudusid nende küsimuste käsitlemiseks volitused ja seetõttu ei jõutud mingisugusele kokkuleppele. Rootsi-Vene rahu-sobitamisega Taani kaasabil aga ei nõustunud Vene. Nii ei saavutanud see saatkond soovitud tulemusi. Kuigi teda muidu hästi koheldi, ei muutnud see läbirääkimiste sisulist külge. 31. VIII 1575 oli Eysenberg Kopenhaagenis tagasi²⁵.

Õieti võib selle saatkonna tulemusi nurjunuks pidada, sest siis ei täitunud ükski Taani soov ja Magnuse endiste maade tagasiküsimisega näitas tsaar, et ta ei kavatse loobuda ühestki Vana-Liivimaa osast, mille ühel või teisel teel omandamine oli ta ammuaegne soov. Sellepärast ei võtnud tsaar vastu ka ühtegi rahuettepanekut Rootsi eesti alade suhtes ja võimalik on, mida väidetakse, et tema käsul rikutigi Rootsile hiljuti tehtud rahulubadus²⁶.

1. VI 1575 kirjutas Frederik II Joann IV-le vastuse Läänemaa linnuste suhtes. Ta tuletas meelde neid kahjusid, mis nende kindluste väed teinud tsaarile siis, kui need olnud veel Rootsi käes, mis muutnud tsaari nende kohtade vaenlaseks, vaatamata sellele, et need ristisuudlemisel rahuleppesse arvatud. Linnuseid ei olevat Taanile antud, nagu otsustati Stettini rahu, kuid kuningas ei olevat

²³ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 124—125.

²⁴ *Ibid.*, lk. 125—129.

²⁵ Forsten, *op. cit.*, lk. 648—652.

²⁶ E. v. Nottbeck, *Russisch-livländische Waffenstillstandsverhandlungen in den Jahren 1574 und 1575* (Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands V, Reval 1900, lk. 82—84, 87—91).

soovinud neid kauem oodata ning püüdnud ära hoida kahju, mida sealolevad Rootsi väed tsaarile teevad, ja omandanud sellepärast osa kindlusi tasu eest, lootes ka ülejäänud linnused saada. Venega soovivat kuningas säilitada sõbralikku vahekorda²⁷.

Selgusetud olud põhjustasid omakord tsaari Taanimaale saatkonda lähetama. 7. VI 1575 jõudsid mainitud saadikud Kuressaarde, kus nad peatusid läbisõidul. Seal tehtud nende vastuvõtu puhul nii suured rõõmutuled, et need põletanud pool linna maha, mis venelasile väga meeldinud, kuid rahvas ennustanud sellest tulevast õnnest²⁸.

See saatkond uuendas vist jälle rahulubadusi, mis oli üsna tavaline Taani ja Vene vahel, sest venelaste rüüstamise puhul järgmisel aastal väideti, et nad kinnitanud rahu ka tulega.

Veel samal päeval, kui Vene läbisõitvad saadikud Kuressaarde jõudsid, kirjutas Taani asehaldur Ungern Frederik II-le, mis näitab, et väliselt sõbraliku vastuvõtu taga püsis tavaline umbusk venelaste vastu. Ungerni arvates olevat tsaari jõud väiksem kui kunagi varemini ja oleks soodus talle tasuda Taani kaitse all olevate maade ja Poola piirimaade rüüstamise eest. Läänud aastal rüüstanud ka Magnuse sõdurid nagu venelased tule ja mõõgaga Läänemaad ning püüdnud vallutada Pärnut, Riit ja Poola Üle-Düüna vürstiriiki, mida õhutanud hertsogi halvad nõuandjad, kuid nad aetud sealt Poola vägede poolt ära. Üldse olevat viimasel Läänemaale tungimisel tapetud ja vangistatud 6 või 7 tuhat sakslast ja mittesakslast. Rootsi ja Vene rahu ei maksvat uskuda, sest tsaar püüdvat rootslasi ainult niikaua tagasi hoida, kuni ta ise vabaneb tatarlasist²⁹.

Kuigi Ungerni väited paiguti liialdatud tunduvad olevat, paistis Rootsi suhtes lugu siiski nii, nagu Ungern kirjutas, sest Sisarijõe rahu, millesse Rootsi soovis võtta ka oma Eestimaa alasid, oli tsaari kava järgi kehtiv ainult Soome kohta a. 1575—1577. Liivimaast tähendati tol puhul, et see olevat tsaari pärusmaa ning ta soovivat seal omandada ka kõiki Rootsile kuuluvaid osi³⁰. Sisarijõe rahu oligi selleks otstarbeks, et koondada jõude Eestimaa vallutamiseks.

Kõigile kahtlustusile vaatamata soovis Frederik II säilitada rahu tsaariga ega arvestanud seetõttu Ungerni kaebusi ega nõuandeid. 28. VI 1575 kirjutas kuningas oma kavadest tsaarile. Taani-Vene leppe järgi ei pidanud kumbki pool teist ta vaenlaste vastu aitama ning seepärast ei olevat Frederik II abistanud Venet rootslaste vastu ega ise palunud abi venelasilt. Ka ei olevat

²⁷ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 132—133.

²⁸ Russow, *op. cit.*, lk. 108.

²⁹ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 133—136.

³⁰ A. A. Tšumikov, *K istorii snošeni Rossii s Švetsijej pri tsare Ivane IV*, Moskva 1895, lk. 3, 9—12.

ta lubanud rootslasil oma riigis sõdureid värvata. Kuningas väidab, kuidas ta sõprusest tsaari vastu pole seganud kauplemist Narvas, ostnud suure summa eest Läänemaa linnused, et nende vaenulised väed ei teeks kahju tsaarile. Käskinud Taani asehaldurit Eestimaal ja väejuhte elada venelastega sõpruses jne. Kui keegi kuninga alamaist rahu rikkunud, siis toimunud see kuninga teadmata, mida järele uuritavat. Edasi tänab kuningas tsaari, et ta 9 vangi vabastada lubanud, ning palub tagasi saata ka need, kes Läänemaalt viidud ühes naiste ja lastega. Magnuse maade tagasisoovimise suhtes tähendatakse kirjas, et ta kaotanud need oma süü läbi, kuid nüüd arvestatavat Stettini rahu. Ristisuudlemine toimunud tsaari ja kuninga, mitte kuninga ja Magnuse vahel, mistõttu pole põhjust Magnust eriti arvestada. Magnus hässitanud venelasi Läänemaale tungima. Et ta Frederik II-t süüdistavat oma lubaduste mittetäitmisel, ei olevat temast mingisugune ime. Tsaari palutakse igasuguseid kuuldusi ja hässitusi arvestamata jätta ning rahu pidada³¹.

Siin näitab Taani oma traditsioonilist suhtumist Venesse. Soovides säilitada rahuvahekorda ei kavatse ta loobuda oma pretensioonest Eestimaal. Kuidas tsaar Frederik II soovidele tegelikult vastu tuli, näitavad järgnevad sündmused.

1575. a. suvel koguti Vene väed Rakveresse. Tol korral kartis Tallinn piiramist venelaste poolt, kuid need siirdusid Pärnu alla. Pärnu langemise eellood õhutasid veel enam Taani ja Vene vahelist vaenu, mis Vene vallutuskavade ja Taani pretensioonide uuesti esilekerkimise tõttu aina tugevnes. Taani asehaldur Ungern oli enne Pärnu piiramist linna enda soovil lubanud teda Vene vastu kaitseda ja Taani ülemvalitsuse alla võtta, mis näitas, et Taani ka tegelikult oli nõus Venega sõdima. Oma lubadusi ei saanud Ungern siiski täita³², vaid püüdis hiljemini Taani eesti alasid ainult diplomaatiliselt Vene sissetungimise eest kaitseda. Selleks kirjutas ta 5. VII 1575 Pärnu all olevale vene väeülemale vürst Jurgenile, tähistades kirjas Taani maade piirid, kuid paludes oma meestele turvet selleks, et nad näitaksid venelasile õige piiri ka tegelikult, et lihtsõdurid ei rikuks seda teadmatusel. Taani maadele tungimine olevat kokkulepitud rahu vastu, samuti kui ta käskjalgade kinnipidamine, keda Ungern nüüd vabaks palub³³. 9. VII 1575 langeski vähekindlustatud Pärnu venelaste kätte. Taanlaste olukord muutus üha ohtlikumaks, sest ühelt poolt oli karta sõda Venega, teiselt poolt Läänemaa linnuseis olevate sõjast tüdinud palgasõdurite rahutusi sel puhul, sest juba linnuste üleandmise leppes oli ette nähtud, et Taani ei tohi sõdida Venega. Palgasõdurid olid rahulolematud pettumuse tõttu,

³¹ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 137—142.

³² Russow, *op. cit.*, lk. 108—110.

³³ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 143—144.

mis neile osaks sai tasumaksmisel. Taani rehkendas neile nii kallid elatuskulud, et tal ei tulnud rahas tasuda peaaegu midagi, mida aga sõdurid just soovisid, sest elatuskulud olid neil varemini olnud üldse tasuta³⁴. Nii muutusid palgasõdurid Taanile kardetavaks, sest neid ei sidunud isandaga muu, kui teenistus, isandat vahetati selle järgi, kes rohkem maksis. Taani säästluspüüe tasus end varsti kätte.

12. VII 1575, kui Pärnu oli langenud, kuulsid taanlased Andreas Friedrichi kaudu, et venelastele antud instruksioonide kohaselt nad ei pidanud puutama Taani maisse, mida taanlased just kartsid. Teisest küljest aga selgus, et tsaar pidas endisi Magnuse maid Eestimaal ikkagi viimasele kuuluvaks ja soovis ise omandada neid³⁵. Ta ootas selleks ainult soodsat juhust. Ungerni kirjast — poolteist nädalat peale Pärnu langemist — 18. VII 1575 vene väeülemale vürst Nikita Romanovitš Jurjevile kuuleme, et venelased tungisidki Taani aladele Eestimaal, kuigi Ungern neile piire meelde tuletanud ja käskjalaga Vene vastust lootnud, et ta ei rüüsta Taani maid. Käskjalg aga peetud kinni, nagu varemini, ning Vene väed liikunud talupoegi tappes ja vangi viies läbi Läänemaa Vana-Pärnusse, Audrusse, Töstamaale, Paadremaale ja sealt randa mööda edasi Varblasse, Tambasse ja Virtsu kuni Lihula linnuseni, suundudes siis Koongasse, Korbesse, Koluveresse, Vigalasse, Velisse ja Valgusse kuni Märjamaa kirikuni, mis kohad kõik Taani kuningale kuuluvat, sest kõik, mis on Läänemaa pool Pärnu jõgesid, alluvat Taanile ning teissugused kuuldused olevat valed. Et vältida tulevasi raurikkumisi, soovis Ungern endale või oma saadikuile Vana-Pärnu piirile turvet, et seal läbi rääkida nende küsimuste üle³⁶. Siiski ei lootnud Taani kohalikud võimud Venega ainult omal jõul läbi saada, vaid palusid Frederik II-lt diplomaatilist ja sõjalist abi³⁷.

23. juulil oli Ungern saanud kirja vene väeülemalt, kes palus, et taanlased ei tuleks Vene vallutatud Pärnu piiridesse. Omalt poolt keelavat ta venelasi Taani maadele — Koluveresse ja Lihulasse — minemast ja palub Taani saadikuid 25. juulil Rabivere küllasse saata, kus nad ühes Vene bojaaridega Taani-Vene piiri kindlaks määraksid. Ungern vabandas kohe järgmisel päeval, et ta ei saanud kirja hilise kättesaamise tõttu saadikuid õigel ajal kohale saata, kuid ta saatvat need 28. juulil Lihulasse, kust nad Vene teate peale kohe Rabiveresse sõitvat³⁸.

26. VII 1575 kirjutas tsaar jälle Frederik II-le, vastates mitmele kuninga kirjale. Tsaar leidis põhjust Taani üle nuriseda. Esiteks ei sobivat Taanil kui Vene sõbral tsaari ja Rootsit lepitada. Teiseks

³⁴ Russow, *op. cit.*, lk. 106, 108—110.

³⁵ Štšerbatšev, *op. cit.*, lk. 148—149.

³⁶ *Ibid.*, lk. 152—153.

³⁷ *Ibid.*, lk. 153—163.

³⁸ *Ibid.*, lk. 163—165.

toimivat ta Läänemaa linnuseid endale püüdes leppe vastu. Lõppeks soovis tsaar, et Frederik II annaks talle Haapsalu ja Magnusele Lihula, Koluvere ja Padise. Ta olevat nõus kuningale tasuma nende eest väljamakstud raha. Ka peaks Frederik II tsaariga nüüd suurem sõber olema, sest ta teinud Magnuse kuningaks ja oma vennatütre meheks.

Asehaldurit ja teisi kohalikke elanikke, kes kartsid Vene sissetungi, püüdis Frederik II trööstida, saates neile 8. VIII 1575 kirja, milles ta lubas anda vajalise varustise³⁹.

Peale seda vastas Frederik II 10. IX 1575 tsaarile, õigustades oma teoviisi Läänemaa linnuste suhtes ja väites, et ta midagi ei teadvat oma alamate poolt toimunud rootslaste aitamisest, ega olevat neile seda lubanud teha. Soovitud maid tsaarile ja Magnusele anda olevat aga leppe vastu. Taani palub tagasi anda ka need Läänemaa osad, mis Poola ühendanud Pärnuga ja mis nüüd Venele läinud⁴⁰. Umbes samas toonis jätkus venelaste ja taanlaste kirjavahetus veel edaspidigi.

13. IX 1575 saatis Ungern järjekordse kirja Frederik II-le. Varem nimetatud Vene vallutusile lisaks märgitakse siin Nõlva, Kasti ja Kastna jt. mõisu. Nii jäänud Taani piir ainult ühe miili kaugusele Lihulast ja Koluverest. Venelased ajavat alati Taani rahupaluvad saadikud pilke ja sõimuga ära ning ähvardavat neid nuudiga. Rääkimata teistest, vangistanud Vene isegi kõigi omastega Vigala ja Kaarma-Loona Jürgen Üxküllil, kellele turve antud. Johann Brakel'i õues poodud üks talupoeg väravaile, teisel raiutud Paadremaal ära käed ja jalad. Selle tagajärjel ta surnud. Lihulale lähimast külast olevat tapetud ja vangi viidud kokku 40 talupoega — noori ja vanu. Üldse püüdvat venelased inimesi nuudiga alistuma sundida. Nende vaeste inimeste kaitseks saatnud Ungern kütte Varblasse, kus neist 3 sattunud venelaste kätte vangi. Elanikkude palvel teatavat Ungern neist sündmusist kuningale ja palub teda ruttu astuda samme rahu kaitseks⁴¹.

19. IX 1575 teatas vürst Andrei Vassiljevitš Repnin-Obolenski Ungernile, et venelased taanlaste puududes üksi Taani-Vene piiri kindlaks määranud, arvates endale selle, mis vanast ajast Pärnule kuuluvat, nimelt Vigala. Kui Taani nimetatud ala endale tahab, astuvat venelased talle vastu. Ungern püüdvat asjata tsaari pärusmaad omandada⁴².

Vangivõetud Jürgen Üxküllil olid venelased oma nõusse meelitanud või sundinud. 1. X 1575 kirjutas ta Moskvast Vigalasse, et ta

³⁹ *Ibid.*, lk. 165—168.

⁴⁰ *Ibid.*, lk. 186—192.

⁴¹ *Ibid.*, lk. 192—195.

⁴² *Ibid.*, lk. 195—196.

teenivat tsaari kuni surmani, ja käskis Taani vägedel lahkuda Vigalast, kui tsaari pärisomandusest, mille ta Üxküllile andnud, kes ka ise kuuluvat tsaarile. Kes väidab, et Üxküll on andnud oma mõisa Taani kuningale ja vandunud temale truudust, see valetab kui varas ja kurjategija. Varemini olnud Üxküll Magnuse õige alam, kuid nüüd saanud ta Vene alamaks. Verevalamise ärahoidmiseks soovitab ta Vigala heaga oma isandale üle anda⁴³.

Frederik II püüdis diplomaatilisel teel tagasi saada venelaste kätte langenud Läänemaa osi, kindlustada Taani-Vene rahu ja vastamisi vabastada vange. Selleks kirjutas ta tsaarile 3. X 1575, jäädes ootama Vene vastust⁴⁴.

Just samal päeval, kui Frederik II kirjutas tsaarile, vastas Ungern kuninga kirjale, mis dateeritud 11. IX 1575. Asehaldur teatab seal muuseas, et võtnud Vigala, mida venelased nüüd endale nõudvat, oma valdusse. Vene hädaohu kartuses palub Ungern kuningalt diplomaatilist ja sõjalist abi. Ta püüdvat küll hoiduda vaenust, kuid kuninga käsuta ei andvat ta üle Vigalat ega teisi mõisu⁴⁵.

Aga juba 4. oktoobril kuningas saatis oma asehaldurile uued käsud, millest tähtsaimad olid, et Ungern Vene vastu sõbralik oleks, Vene vangid rõivastaks ja vabastaks, Vene vastu midagi ette ei võtaks ja isegi ei kaitseks Läänemaa mõisu. Linnuse-meeskonna ülalpidamiskulude vältimiseks käskis kuningas maha lõhkuda Lihula ja Koluvere kindluse. Läänemaa asju õiendavat Venes Taani saatkond⁴⁶. Frederik II-e rahusoovlikkus Vene suhtes oli nii suur, et ta leppis isegi vene vaenuliste üritustega, mistõttu tal tuli arusaamatusi Ungerniga.

Fr. Grossi kiri, mis Frederik II-le kirjutatud 16. X 1575, sisaldas umbes samu kaebeid, mis Ungerni eelmainitudki kirjad⁴⁷.

Frederik II-le olid siinsete sündmuste teadaasaamiseks veel teised — Vene-poolsed — allikad, mis sisendasid talle umbesku Taani asehalduri tegevuse suhtes Eestimaal. 25. X 1575 kirjutas kuningas Ungernile, et ta ei usu venelaste vaenulisust, sest tsaar soovinud hiljuti rahuleppe pidamist ja nurisenud, et taanlased aitavad Läänemaal rootslasi. Olevat ime, et Ungern sellest ei teatanud kuningale. Frederik II ei luba temal tulevikus midagi Vene vastu ette võtta ilma kuningalt küsimata, — ka siis, kui venelased teeksid halba⁴⁸.

Frederik II-e manitsused jäid siiski tagajärjeta. Sündmused läksid Eestimaal oma rada. 4. XI 1575 nõudis vürst A. B. Repnin jälle

⁴³ *Ibid.*, lk. 196—197.

⁴⁴ *Ibid.*, lk. 198—200.

⁴⁵ *Ibid.*, lk. 200—202.

⁴⁶ *Ibid.*, lk. 202—203.

⁴⁷ *Ibid.*, lk. 203—205.

⁴⁸ *Ibid.*, lk. 205—208.

Vigalat kui tsaari pärusmaad⁴⁹. Ungern ei täitnud kuninga käske täpisealt. Ta pidas olukorda nii ohtlikuks, et ta ei arvanud selles kuninga rahuarmastusega toime tulevat. 11. XI 1575 kirjutatud kirjas informeeris Ungern kuningat siinseist sündmusist. Vigala all tulnud taanlasil ja venelasil suurem kokkupõrge, mis taanlaste võiduga lõppenud. Seal surmatud vene väejuht ja vangistatud 6 bojaari, sõjasaa-gina võetud venelasilt 7 telki jm. Seepeale eemaldunud venelased Taani aladelt ja kui Ungern piiri määramiseks ringi sõitnud, ei olevat neist midagi kuulda olnud. Vangistatud venelased rääkinud, et nende väed tegevat omakasu pärast palju, mida tsaar ei teadvat. Nüüd nõudvat nad jälle Vigalat, milleks sunnitavat kirjutama Jürgen Ukküllil. Ungern palub kuningat siinseid olukordi tsaarile teatavaks teha või maad kaitseda muul viisil, eriti takistada Tallinna vallutamist⁵⁰.

Umbes kuu aega puuduvad meil teated Taani-Vene siinse vahekorra kohta. Alles 10. XII 1575 on säilinud Ungerni kiri Pärnu väeülemale Repnin-Obolenskile. Imelik on, et pole enam midagi kuulda eelkirjeldatud kokkupõrkest Vigala all, kuigi õiendatakse teisi vanu sündmusi. Võib-olla polnud Ungerni eelnenud teated õiged või on kadunud vahepealsed andmed. Kirjas nuriseb Ungern, et venelased määranud piiri üksi, oma suva, mitte Taani-Vene võrasmale leppe järgi. Vana-Pärnu ühes Koonga, Audru ja Tõstamaa mõisaga ja Korbega kuuluvat Taanile. Ka lubas Ungern uurida Taani vägede tsaari maadele tungimist Koluverest ja süüdlasi karistada, kes teinud kahju vene talupoegadele. See toimunud vastu Ungerni tahtmist, sest neile antud käsk venelastega sõbralik vahekord hoida ja mitte tungida üle vana piiri. Valgu mõisa ja Tolsti küla suhtes, mis nähtavasti tulnud kuidagi vaidluse alla, väidab Ungern, et need kuuluvat ammugi Koluvere alla. Soovides rahu loodab ta, et valitsejad ise õiendavad piiriküsimused, et asehaldureil ei tuleks tüli⁵¹.

17. XII 1575 kirjutas Ungern uuesti kuningale, kaitsedes end kuninga süüdistuste vastu. Rahu lubadusile vaatamata rüüstanud venelased ja vangistanud taanlasi. Kokkupõrkeile, mis siis tulnud, andvat tsaar liiga suure tähenduse, olles Ungernile pahane Läänemaa linnuste vallutamise pärast. Sel puhul saanud mõlemalt poolt mõned isikud surma. Rootslasi ei olevat taanlased aidanud, kuid mõned noored Läänemaa mõisnikud siirdunud küll elatumiskitsikuse tõttu Rootsi teenistusse. Venelased nõudvat veel mitmeid külasid Lihula ümbruses. Seda olevat Ungernil raske lubada. Lihula ja Koluvere kindluse lõhkumisega viivitanud Ungern seepärast, et talvel ei saavat neid aluseni maha lõhkuda. Vastasel korral ehitavat aga vaen-

⁴⁹ *Ibid.*, lk. 208—209.

⁵⁰ *Ibid.*, lk. 209—211.

⁵¹ *Ibid.*, lk. 211—214. (Tolsti eestikeelne nimetus teadmata.)

lane need kerge vaevaga uuesti üles, nagu see toimunud Maasilinnaga. Venelastega püüdvat ta sõbralik olla. Nende vangid rõivas-tanud ta ja saatnud koju ⁵².

Teravamaks kui varemini kujunesid Taani-Vene suhted just käsiteldava ajajärgu lõppaastal — 1576. a. 5. jaanuaril kirjutab Frederik II Ungernile, käskides teda, nagu ikka, pidada head vahekorda venelastega. Kuningas võtvat vastu asehalduri vabanduse, et too ei olevat midagi teinud arvestamata Frederik II käske, kuigi see väide ei ühtivat Vene süüdistustega ⁵³. Taani õilsad soovid aga ei täitunud. Sama aasta jaanuarikuus tuli 6000-meheline venelasist ja tatareist koosnev vägi Liivimaale. Juba 27. jaanuaril tungisid nad Läänemaale, kus vallutati kerge vaevaga Koluvere, Vigala ja Lihula. 9. veebruaril siirdunud venelased väheste kahuritega Haapsalu alla, mis alistunud ilma laskmata ja piiramata 12. veebruaril. Ühtki linnust ei olevat selleks sundinud häda, sest kaitsemiseks leidunud neis varustist küllalt. Üleandmise põhjuseks peetakse palgasõdurite pettumust tasulootusis ja üldist kergemeelsust. Sõdimisest pole hoolitud — ühel saksa junkrul olnud veel siis, kui venelased Haapsalusse tunginud, kaks aadlinaist süles, kellega ta naljatanud. Hiljemini, kui kardetud karistust, püütud süü veeretada üksteisele. Osa Haapsalu elanikke põgenenud hirmu pärast isegi Venemaale ⁵⁴. Süüdituleitid vastutavaid isikuid karistatigi karmilt. Tolleaegne Haapsalu pealik Joachim Stark mõisteti surma pooleksraiumise teel ⁵⁵.

Läänemaalt läksid venelased Saaremaale, kus ei halastatud peaaegu ühelegi alale ⁵⁶. Venelaste püsijäämisest Saaremaale pole teateid. Seevastu oli peaaegu kogu Eestimaa manner nende valduses. Haapsalusse paigutati vene garnison. Ungerni katse samal kevadel Haapsalut taasvallutada ei õnnestunud. Ta ainult vangistas seal venelasi ja mõned truudusetud sakslased ning saatis nad Taani-
maale ⁵⁷. Peale Tallinna ja selle lähema ümbruse jäi Eestimaa manner Venele. Veidi enne Haapsalu langemist teatasid kohalikud elanikud ja Ungern siinseist sündmusist kuningale. 12. IV 1576 vastas viimane Ungernile ja Fr. Grossile. Kuningas väitis, et tsaar soovivat igavest rahu, kuid Ungern aitavat rootslasi. Seepärast jälgivat Vene ainult Ungernit kui siinsete alade uut kuningat, Frederik II-e vastu polevat tal midagi. Omavoliline olnud Ungern ka Koluvere ja Lihula kindluse säilitamisel, milles kuningas teda süüdistab ⁵⁸.

⁵² *Ibid.*, lk. 214—218.

⁵³ *Ibid.*, lk. 223.

⁵⁴ Russow, *op. cit.*, lk. 110—111.

⁵⁵ Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, I, Reval 1873, lk. 94—97.

⁵⁶ Russow, *op. cit.*, lk. 110.

⁵⁷ *Ibid.*, lk. 111.

⁵⁸ Stšerbatšev, *op. cit.*, lk. 223—224.

Vene viimase suure rüüste- ja vallutusretkega Taani alul vari-
sesid kokku taanlaste suurejoonelised kavad Eestimaa suhtes. Taani
pidi leppima talle jäänud väikese Saaremaaga. Siitpeale tõmbus ta
tagasi aktiivsest Eesti-poliitikast, jättes maa jagamise teistele või-
mudele. Meie maa saatus oli suurel määral tingitud just Taani-
Vene tolleaegsest vahekorrast. Nende suhtumine ei olnud südamlük,
sest neil puudusid siin ühised huvid. Oma nõrkuse tõttu simuleeris
Vene Taanit arvestavana. Esimesel sobival juhul loobus ta sellest.
Kaitsedes kokku leppimata ihnsalt oma pretensioone kaotasid mõle-
mad riigid lõppeks oma siinsed maa-alad.

H. Kõrge.

Les relations dano-russes par rapport à l'Estonie en 1575—1576.

Résumé.

Pendant les guerres, qui éclatèrent après la déchéance de l'état con-
fédéral de l'Ancienne Livonie, le Danemark et la Russie tâchèrent
de maintenir la paix entre eux à cause de leur faiblesse. Le Danemark
avait du céder le district de Läänemaa à la Suède pendant les premières
années (1563—1564) de la guerre de sept ans, et en 1568 également le bourg
de Maasilinn à Saaremaa, qu'il avait acquis récemment de l'Ordre
Teutonique. Le domaine féodal de Kolga resta probablement jusqu'à la
fin de l'époque envisagée sous la domination russe. En janvier 1575
le Danemark réussit à acquérir Läänemaa des mercenaires suédois,
qui l'avaient reçu comme gage pour leur solde en retard. Les mercenaires
eux-mêmes passèrent également au service du Danemark. Non payés
par les Danois ils se mirent en quête d'un nouveau maître. Une occasion
favorable se présenta dès le début de l'année suivante. Les Russes avaient
envahi déjà en 1560 et en 1561, contre leurs promesses, des parties de Läänemaa,
qui appartenaient au Danemark. Après le passage de Magnus aux
Russes le tzar décida de conquérir effectivement toute l'Ancienne Livonie.
C'est que la Russie ne voulait plus supporter les intentions du Dane-
mark d'accaparer de nouveaux domaines sur le continent estonien. Aussi
ne se souciait elle plus d'éviter des opérations militaires pour les contre-
carrer. C'est ainsi que les troupes russes pénétrèrent en Estonie et qu'elles
conquérèrent facilement aux mois de janvier et de février la partie con-
tinentale de Läänemaa. Quelques expéditions furent tentées aussi à Saare-
maa, cependant les Russes ne s'y maintinrent pas. En 1576 le Danemark ne
garda de l'Estonie que l'île de Saaremaa et c'est alors qu'il se retira
de la politique active par rapport à l'Estonie. Le Danemark et la Russie
ne purent pas arriver à un accord sur les domaines estoniens, ce qui
ne pouvait s'effectuer sans le renoncement à une partie de leurs préten-
tions mutuelles.

Arvustused.

Eli F. Heckscher. Sveriges ekonomiska histo-
ria från Gustav Vasa. Första delen. Första boken. Stock-
holm 1935, 265 + XVI + 36 lk. + lisad. Andra boken. Stockholm
1936, 707 + XXVII + 44 lk. + lisad.

Üldiselt tuntud Rootsi teadlase E. F. Heckscheri monumentaalse
teose, Rootsi majandusajaloo esimese osa esimese raamat käsitleb

Rootsi keskaegset majapidamise organisatsiooni 1520—1600 ja teine Rootsi majandust rahvusvahelise mõjuste ajastul 1600—1720. Esimeses raamatus leiab lühemat käsiflusi kõigepealt Rootsi majanduse periodiseerimine, rahvastiku koostis (maa-, linna- ja mäetööstuspiirkonnas) ja protsentuaalne suhe, väliskaubandus (sisse- ja väljavedu), Gustav Vasa autarkilised püüded, Lääne- ja Põhja-mere suhteline osa Rootsi välja- ja sisseveos, sisse- ja väljaveo põhiilme ja seos tootmisaladega ja tarbijaskonnaga. Autor peatub pikemalt loonus- ja rahamajandusel, tootmisel kaubavahetuse seisukohalt, kaubavahetuse erivormidel ning riigi majapidamisel. Vaadeldakse ka elustandardit ja välismaalaste osa Rootsi majanduselus. Erilisel on käsitletud põllumajandus ja selle struktuur kui ka maavalduse ilme ja jagunemine, metsandus, jahindus, kalastus, hõbeda, vase, raua tootmine ja nende osa Rootsi majapidamises. Väärtuslikud on analüüsid ettevõtte vormidest ja krediitindusest, samuti riigi ja linnade majanduspoliitikast.

Esimese osa teine raamat, mis käsitleb Rootsi suuruse aega, langeb seega kokku ajaga, kui Eesti territoorium tervikuna kuulus Rootsi riiki ja peaks meile olema eriti huvitav, olgugi et Heckscheri teoses pole vaadeldud meie majandusajalugu; viimane oma struktuurilt sageli üsna oluliselt erines Rootsi omast ja liitus Rootsi majandusliku kehandiga nagu mingi võõrkehana. See oli tingitud kohaliku poliitilise ja sotsiaalse arengu erisuunast nii varem kui selgi ajal. Rootsi valitsus püüdis tuua siia vaid oma ühtlustamise tendentse.

Kuid meiegi majandusajaloo jälgimist hõlbustavad Heckscheri aspektid ja Rootsi majanduse struktuuri analüüsimine ja sünteseerimine suurusajal. Vaadeldes Rootsi suurusajaga peatub Heckscher suurtel välismuutustel, mis mõjustasid Rootsi majanduslikku elu XVII sajandil, ja see oli suurriigi tekkimine ja areng, mis tõi kaasa suuri muutusi Rootsi sise- ja majandusstruktuuris, kõigepealt aga riigi majapidamises. Puudutades XVII sajandi majanduselu on muidugi vältimatu riigi jne. mõisade ja rendiste võõrandamise, samuti ka nende tagastamise jälgimine. Seda teebki Heckscher, toetudes paljudele uutele seisukohtadele.

Väga instruktiivselt ja ilmekalt analüüsitakse välismaalaste, eeskätt hollandlaste ja sakslaste osa Rootsi majanduselu intensiivistamisel, eriti mäetööstuse alal, kuid teistegi avaldusvormide suunas, nagu näit. Göteborgi ülesehitamisel. Rootsis tekkis XVII sajandil loomulikult uusi ühiskondlikke olukordi, nagu seda näeme Heckscheri käsiflusest. Eriti põhjalik on käsiflusi üksikute majandusharude, metsanduse ja mäetööstuse analüüs, palju väärtuslikku on aga neiski osades, kus vaadeldakse manufaktuure, kaubandust, käsitööd, maapidamisharude kapitalidega varustamist, käifisorganisatsioone, rahandust, hindade arengut, peatoitluse reglementeerimist, kaubanduspoliitikat jne. Käsiflusi täiendavad väga oluliselt põhjalikult koostatud arvurikkad tabelid, diagrammid jne. See lühike loetelu näitab sellele, kui vitaalne on oma põhivaate kohtadelt Heckscheri käsiflusi; ta püüab kujutada Rootsi majanduselu selle avalduse põhiolemuses, peaspetsifikatsioonid on valitud õnnestunult. Tabavalt on nähtud Rootsi emamaa majanduselu kodumaine ja rahvusvaheline seos, ja see muutuvus, mis nende konnekside tõttu mõjustas Rootsi majanduselu nii materiaalselt kui ka vaimselt.

Heckscheril on majanduselu avalduste vaatlustel eriti arenenud terviklikkuse taipamine ja just see on võimaldanud temale

nii sügavalt haarata Rootsi emamaa majanduse põhiilmef, ühes sellega võimaldades leida õigeid põhiseisukohti. Autor tungib üsna õieti tootjate mentaliteedisse, ta omab põhjalikke teadmisi Rootsi majanduselu kvantitatiivsest ja kvalitatiivsest arengust (näit. tehnika mõjust kvantumile, kvaliteedile), samuti ka rahvusvahelise ja siseturu mõjust töö organisatsioonile ja selle muutuvusele.

Peame olema tänulikud Heckscherile nende õpiste eest, mis ta juba on andnud meie majandusajaloo uurijaile ja mis ta veel edaspidi annab, samuti peame eriti tänulikud olema selle eest, et ta on õpetanud meid vaatlema majandusajalugu orgaanilise ter- vikkikkuse seisukohast.

H. Sepp.

Eestimaa rootsiaegse kindralkubernereri arhiivi kataloog I—II, Eesti Riigi Keskarhiivi toimetised nr. 3—4 (1:2), Tartu 1935—1936. 526 lk.

Rootsi aeg on Eesti ajaloo neid perioode, millele meie uurijad kõige elavamaf tähelepanu pühendavad. Niisiis on Riigi Keskarhiivi viimane publikatsioon teretulnud. Sellelaadilise väljaande ülesanded on kahesugused. Esiteks on vajalik anda kataloogi tarvitajale käsi- tus küsimustest, mille tundmine arhiivi kasutajale paratamatult vajalikuks osutub. Teiseks tuleb teha kätte saadavaks ülevaade vastava arhiivi materjalidest ka neile asjasthuvitatutele, kel ühel või teisel põhjusel võimalus puudub koha peal Riigi Keskarhiivis nimistutega tutvumiseks. Eestimaa rootsiaegse kindralkubernereri arhiivi (ERKkA) suhtes vaadeldav teos rahuldab mõlemad nõuded eeskujulikult. Eesmärgi kohaselt väljaanne on jagatud kahte ossa, milledest esimene toob sissejuhatavad artiklid, teine kataloogi enese. Artiklitest kokkuvõtlikem on esimene, milles Riigi Keskarhiivi direktor dr. Otto Liiv annab instruktiivse ülevaate Rootsi aja kohta senitehtud uurimistööst. Ta jagab uurijad rahvuse ja mentaliteedi järgi nelja rühma (balti-saksa, eesti, rootsi-soome ja vene), millest igäüht iseloomustab tänapäeva kriitika aspektilt. Valgustust leiab küsimus, mida pakub ERKkA Eesti ajaloo uurimisele. Riivatatakse ka materjale, mille juurdetõmbamine ERKkA kasutamisel täiendavat võiks pakkuda, nagu Rootsi Riigiarhiivi kogud jne.

Osakonnajuhataja Adolf Perandi käsitleb Eestimaa rootsi- aegse kubermanguvalitsuse ülesandeid ja funktsioone. See artikkel leiab tõenäoselt ikka ja uuesti järelevaatamist kataloogi kasutajate poolt, sest et ta otseselt vastust annab paljudele arhiiviga lähemal tutvumisel kerkivatele administratiiv-tehnilistele küsimustele. Kuid autor annab ka oluliselt uusi uurimistulemusi, näit. Eestimaa kubermangu haldusliku liigestuse alal. Ta kummutab vanema väite, nagu oleks Eestimaa kunagi allunud Rootsi riigi keskvoimu esindajale Riias. Ühtlasi selguvad arengu peajooned, Rootsi valitsuse tendents taotella suuremat tsentralisatsiooni, püüded mõnevõrra piirata aadli- omavalitsuse võimu kubermanguvalitsuse kasuks ja tõkestada ametnikkude võimuliialdusi. Ka leidub artiklis kõigi Rootsi Eesti- maa kuberneride, resp. kindralkuberneride (1673. a. saadik) nimistu.

Viimases artiklis osakonnajuhataja Nigolas Loone valgustab ERKkA ajalugu. Siit nähtub, et ERKkA tänapäeval enam kõiki neid materjale ei oma, mis algselt tema koostise moodustasid. Kuid siit leiame sellele ka seletuse neis raskeis oludes, milles arhiiv varemini on pidanud viibima ja mis on põhjustanud arhivaalide osalist hävi-

mist või kaotsiminekut. Eriti huvitavad ja uudset pakkuvad on leheküljed arhivaar Gustav Leutneri tegevuse üle ERKKA korraldajana. Viimatimainitud artiklid on enam kui sissejuhatav selgitus kataloogile. Rajanedes laialdasele arhiivmaterjalile, nad omavad iseisva uurimuse väärtust.

Teose teine ja mahukam osa sisaldab kataloogi enese. Materjal on rühmitatud kolme fondi: A — Eestimaa rootsiaegne kindralkuberneri arhiiv (kitsamas mõistes), B — Tallinna linnusekohtu arhiiv ja C — maakaardid. ERKKA-ga on püütud provenientsiprintsiibi alusel liita materjale, mis algselt siia kuulunud, mingeil põhjusil aga aja jooksul teistesse arhiividesse, nii Liivimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kui ka mujale, laiali paisatud. Kataloog arvestab ka neid endisi ERKKA arhivaale, mis kaasajal asuvad teistes arhiivides, nii Rootsi Riigiarhiivis ja Tallinna Linnaarhiivis. Ses mõttes kataloogi võib pidada täiuslikuks.

Teose lõpus leidub õige ulatuslik isiku- ja kohanimedede register, samuti trükivigade õiendus, mis küll mõningaid mitteolulisi eksimusi silmas ei pea (lk. 28, 90, 103). Erilehel asetsev lühendite loend teeb liigseks lühendite seletamise mitmel puhul tekstis erikohtadel (lk. 7, 14, 111, 195). Väljaande eessõna on eesti ja inglise keeli, artiklid saksa-, kataloogi seletused ja pealkirjad eesti- ja saksakeelsed. Et võtta alust mitmel puhul esilekerkinud ja -kerkivatel väidetest, nagu oleks Eesti saksa kultuurprovintsiiks, oleks küll vajalik tulevikus analoogiliste teoste väljaandmisel tarvitada paralleelkeelena mõnd Lääne-Euroopa suurkeelt. Ses mõttes on eessõnas antud vastav lubadus tulevikuks eriti heakskiidetav. Sel juhul poleks siis ka tarvilik mõningaid eesti kohanimesid, nagu Tõnismägi, Tõnnisberg'iks tõlkida, kuna muidu läbi on viidud põhimõtte kohanimesid eestikeelsele kujul esitada. Jääb vaid konstateerida, et kõnesolevas publikatsioonis Riigi Keskarhiiv seatud ülesande otsustarbekalt on lahendanud. Selle, samuti kui varasemate väljaannete õnnestumine tohiks asutist töö jätkamisele julgustada.

L. Mark.

Mihkel Aitsam, 1905. aasta Läänemaal, eel- ja järellugudega; isiklikke mälestusi ja uurimisi. Autori kirjastus, Tallinn 1937, 423 lk.

Selle raamatu peaaineks on 1905. a. liikumine Läänemaal, eriti Vigalas, ja sellega seotud osa autori isiklikust elukäigust. Läänemaa sündmustiku kõrval on vaadeldud selle taustana, osalt ka omaette, revolutsiooniaegseid sündmusi Harjumaal ja Tallinnas, jälgitud üldolukorra kujunemist ja puudutatud ajastu mitmesuguseid erinähtusi ning -küsimusi. Sissejuhatus haarab kaugele eelmise sajandisse, tõmmates mõningaid jooni agraarrahutustest ja -oludest Vigalas, kuna töö lõpp viib välja mõningate 1905. aastaga seotud episoodide kaudu enamlaste võimujärgi ja saksa okupatsioonini 1917.—18. aastal. Tekst on illustreeritud Läänemaa 1905. a. tegelaste, kohalikkude mõisnikkude, vene ametnikkude ning võimukandjate ning sündmustekohtade ülesvõtetega ja lõpuks mõnede arhiivdokumentide piltidega.

Lähteliseks ja inspireerivaks allikaks on olnud autori isiklikud mälestused. Vigalas 1905. a. liikumises omaette tähtsat osa etendanud Aitsamaa talu elanikuna, Vigala ajutise vallakirjurajana, Tartu kongressi saadikuna, „Teataja“ maakirjasaatjana ja võimudest poliit-

tiliselt kahtlustatuna on võinud autor ammutada kaasaja sündmustest rikkalikke fähelepanekuid ja muljeid. Sellisele isiklikule andmestikule on kogutud rohket lisa mitmesuguseist teisist allikaist: isikuilt, kirjandusest ja arhiividest. Kogu materjali laboraat on töös edasi antud jutustavas vormis, mis kohati ulatub kuni belletristilise laadini — ajaloolise jutustuseni — mitte memuaarilistes osades (näit. lk. 123—124). — Üldiselt on vahetu memuaarilise ja reprodutseeritud uurimusliku aine liitmine kahjustanud töö ehedust ja süsteemi.

Kui töö vorm, mis taotleb populaarsust, kaugendab seda puhtteaduslikust käsitlusest, siis põhitoonilt objektiivne suhtumine sündmustesse ning nähtustesse ja kontrollitud andmestik lähendavad teda taas sellele. On välditud senisele käsitlusele sageli omane poliitilis-parteiline või natsionaalne tendentslikkus, pole põetud sakslaste-vaenlikkust ega revolutsiooni idealiseerimist. Eriti on hinnatav talurahva revolutsiooniaegse psüühika tõesuunaline käsitus. Sündmustikuline osa on üldiselt täiesti usaldatav ja niipalju kui saab praegu otsustada — kuni kaugete detailideni. Siiski leidub ka mõningaid tunduvamaid faktilisi vääratusi, kõigepealt töö selles osas, mis on jäänud kõrvale autori peamisest vaatlusalast. Nii on vääriti kujutatud ajalooline rahvakoosolek Kohila vallamajas 12. detsembril (1905), samuti Kohila mõisa põletamine järgmisel päeval; ekslikult on nähtud ka mässuliikumise puhkemist Raplas (lk. 116, 117 ja 235).

Erialalisele uurimisele on Mihkel Aitsama töös „1905. aasta Läänemaal“ kõige väärtuslikumaks vastava lokaalsündmustiku ja olustiku kohta käiv, kuni intiimsuseni üksikasjaline memuaariline ja isikuilt kogutud teadete materjal, mis Läänemaa revolutsioonilise liikumise edaspidisel jälgimisel omandab algallikalise tähenduse. Töö uurimusliku osa kasutamist tõkestab aga otsustavalt tema teisesuunalist eesmärki taotleb vorm ning ülesehitusviis. Üheks niisuguseks takistuseks on asjaolu, et enamail kordadel pole avaldatud allikaid; osutamata on jäetud otseseid tsitaate, isegi ka dokumentide pilte (näit. lk. 108 ja 391); jutustav vorm on üldiselt takistanud teadusliku aparaadi rakendamist. Alles kompetents vastavas allikmaterjalis ning kirjanduses ja küsimuste tundmine suudab selgitada, kuivõrra eri juhtudel on tegemist uurimistulemustega või algupärase mälestustematerjaliga, kuivõrra olemasoleva ainese reprodutseerimisega või juba avaldatud seisukohtade referaadiga. Mõõdudes sellest on erialalist uurimist edasiviivaks töö algallikalise ja illustreeriva tähenduse kõrval tema erapooletu ning realistlik, ajaloolist perspektiivi arvestav põhisuhtumine käsiteldavasse ajastusse.

V. Juhandi.

Varia.

J. A. Spender, Great Britain, Empire and Commonwealth 1886—1935. London 1936, XXVI + 906 lk.

Viimase poole sajandi Inglise ajaloo kohta omasime seni võrdlemisi õnnestunud ülevaatlikku teost J. A. R. Marriotti sulest (vt. Ajalooline Ajakiri 1934, lk. 139—140). Nüüd on sellele lisandunud põhjalikum ja suureulatulisem töö J. A. Spenderilt, kel tuntud publitsistina oli võimalus isiklikult kaasa elada ja paljudes seisukohavõttudes hinnata selle perioodi

nähtusi ja sündmusi. See teos toetub peale oma autori mälestuste ka laialistele allikatele ja eriuurimustele. Ta ei anna ainult kokkuvõtet sündmustekäigust, vaid esitab nende puhul rohkesti paljukogenud autori tähelepanekuid, vaatlusi ja arutlusi, millel ei puudu sügavust ja mõtte-teravust. J. A. Spender on juba varem inigi teetsenud ajaloolise kirjanduse alal. Tema le kuuluvad muuseas liberaalsete peaministrite H. Campbell-Bannerman'i ja H. Asquith'i biograafiad. Ta on avaldanud samuti teoseid Euroopa poliitilise ajaloo kohta viimaste aastakümnete jooksul, nagu „Fifty Years of Europe“, „A Short History of Our Times“ jt. Nüüd on ta andnud samalaadilise töö vastava ajastu kohta Englise ajaloo.

Autor on jaotanud oma teose seitsmeks „raamatuks“, millest esimesed viis käsitlevad sündmustekäiku kronoloogilises aspektis: esimeses vaadeldakse unionismi ja imperialismi tõusuaega aastail 1886—1902, eriti buuride sõjaga seotud sündmusi, teises liberaalide võimuletulekule järgnenud suurte sisekonfliktide perioodi, kolmandas maailmasõjale eelnevaid, välispoliitiliselt rahutuid aastaid 1911—14, neljandas maailmasõda ja viiendas sellele järgnevate aastate (1918—35) poliitilist ajalugu; kuues raamat on pühendatud Rahvasteliidu ja Briti maailmariigi probleemide jälgimisele, kuna seitsmendas käsitletakse Englise sotsiaal- ja majandus-ajalugu enne ja pärast maailmasõda ja antakse lõpuks üldine kokkuvõttepilt senisest arengust ning tuleviku väljavaateist. Teose lisades on muuseas toodud Englise valitsuste isiklikud koosseisud vastava perioodi jooksul, kuna lõpul leidub üksikasjaline isikunimede ning sisuregister.

Spenderi käsitluslaad on üldiselt selge, ülevaatlik ja seejuures silmapaistvalt objektiivne. Autor taunib näit. järsult Cecil Rhodes'i buuride poliitikat, heidab J. Chamberlain'ile ette liigset vastutulelikkust Rhodes'ile ja suhtub üsna kriitiliselt Englise valitsuse käitumisse buuride sõja eel ja ajal. Samuti leiab ta, et Grey ei olewat välisasjade riigisekretärina tähtsate küsimuste otsustamisel pidanud vajalikku kontakti valitsusega ega informeerinud küllalisel määral välispoliitika põhiprobleemidest Englise parlamenti ja avalikku arvamust. Kriitilised noodid esinevad ka 1919. a. Pariisi rahukonverentsi tegevuse hindamisel. W. Wilson, G. Clemenceau ja D. Lloyd George ei olewat siin kuigi palju juhtinud asjade käiku, vaid enamasti ainult fikseerinud liitlaste võiduga keskriikide üle tekkinud olukordi. Wilson ei olewat suutnud esineda riigimehena, kelle taga oleks seisnud kogu Ühendriikide rahvas, vaid ta jäänud ühe partei juhiks, kes rahutegemisel jonnakalt keeldunud kasutamast teise (vabariikliku) partei võimeid ja välispoliitilisi kogemusi. Lloyd George olewat küll aru saanud mõõdukama ja õiglasema rahu vajadusest, kuid ta olnud seotud mõtlematute lubadustega, mis ta Englise valijaile oli äsja andnud. Nii kujunenud Versailles' rahuleping mitte kestva ja püsiva rahu teguriks, vaid uute rahulolematuste allikaks. Mõnes teose osas oleks tahtnud näha moodsamat ja viimaste aastate uurimistulemusi rohkem arvestavat käsitlust. Näit. oleksid võinud peatükid Saksa-Englise lähenemiskatsete üle aastail 1899—1902 ja 1912 olla koostatud selgejoonelisemalt ja perspektiivrikkamalt. Eriti omistab Spender liiga vähe tähelepanu mõnede saksa tegelaste, näit. Fr. v. Holstein'i ja H. v. Eckardstein'i osale läbirääkimiste käigus.

Üldiselt võib siiski seda tihedat ja asjatundlikult koostatud ülevaadet Englise uusima ajaloo kohta kõigiti soovitada. **P. T.**

Ajalooliste Teaduste VIII Rahvusvaheline Kongress peetakse vastavalt eelmise, 1933. a. Varssavis peetud kongressi otsusele, 1938. a. Šveitsis. Kongressi kohaks on valitud Zürich, ajaks ajavahemik 28. augusti ja 4. septembri vahel.

Vastavalt Oslo ja Varssavi kongressil esitatud sooviavaldustele piiratakse seekord väiksema ettekannete arvuga, püütakse aga seevastu teha kongressi tööd võimalikult sisukaks ja viljakaks. On ette nähtud kaks liiki ettekandeid, nimelt ettekanded üldisemat huvi äratavate küsimuste üle ja ettekanded spetsiaalsema iseloomuga küsimuste üle. Esimesed esitatakse hommikustel koosolekutel, kusuures igale kõneleajale antakse aega kuni 40 minutit; nende arv on piiratud 50-ga. Teised esitatakse pealelõunasil koosolekuil, kõneleajale antakse aega kuni 30 minutit ja nende arv ei tohi ületada 150. Mõlemaile ettekandeliikidele järgnevad läbirääkimised.

Kongressil on ette nähtud järgmised 14 sektsiooni: 1) esiajalugu, 2) vana ajalugu ja klassikaline arheoloogia, 3) abiteadused, arhiivid ja teadusliku töö organiseerimine, 4) numismaatika, 5) keskaeg ja Bütsants, 6) uus aeg kuni 1914, 7) väljaspool Euroopat asetsevate maade ajalugu, 8) usu- ja kirikuajalugu (kesk- ja uuel ajal), 9) õiguse ja institutsioonide ajalugu (kesk- ja uuel ajal), 10) majandus- ja sotsiaalajalugu (kesk- ja uuel ajal), 11) sõja-ajalugu, 12) ideede ajalugu (filosoofia, kunst, kirjandus), 13) teaduste ajalugu, 14) ajaloo metodoloogia ja teooria, ajaloo õpetamine. Erandina on lubatud eri kõneleajail valida teemasid ka aladelt, mis ei kuulu ühegi mainitud sektsiooni alla.

P. T.

Muinasteaduslikust tööst 1936. aastal.

1936. aastat tuleb pidada muinasteadusliku tegevuse suhtes üheks viljakamaiks. Ühelt poolt võimaldasid soodsamad ainelised tingimused teadusliku uurimistöö laiendamist ja teiselt poolt pühendati tähelepanu ka uurimistulemuste populariseerimisele.

Ainelised võimalused avardusid osalt Haridusministeeriumi poolt Arkeoloogia Kabinetile uurimistöödeks antud krediidi suurenemise tõttu, eriti aga Eesti Rahvuslaste Klubi algatuse tõttu, kes tõstis üles muistsete linnuste uurimise küsimuse ja hankis erakorralise suurema toetuse riigivanema käsutada olevaist Kultuurkapitali summadest Tallinna külje all asetseva Iru linnuse põhjalikuks uurimiseks, mis töö kujuneski keskseks läinud suvel. Lõpuks ei saa jätta nimetamata Muinasvarade kaitseseaduse muutmist¹, mille tagajärjel asutati Haridusministeeriumi juurde muinsuskaitseinspektori ametikoht. 1. V 1936 alates täidab seda mag. E. Laid. Muinasvarade kaitse korraldamine laiemas ulatuses kui see oli võimalik seni Arkeoloogia Kabineti vabatahtliku kõrvalülesandena ja eriti inspektori tegevus muinsuskaitse populariseerimisel (järjekindel ajakirjanduse informeerimine, inspitseerimine kohtadel, loengud jne.) on lühikesele kestusele vaatamata andnud juba üsna märgatavaid tagajärgi Haridusministeeriumi — ja selle kaudu Arkeoloogia Kabinetti — tulevate juhusleidude arvu kiire tõusu näol.

Vaatleme nüüd lühidalt uurimise tulemusi eriajajärkude kaupa.

Kiviaeg. Möödunud aasta oli üldiselt rikas mitte ainult Arkeoloogia Kabineti poolt kaevatud leidudelt, vaid ka üksik- ja juhusleidudelt.

Kiviaja leide tuli möödunud aasta jooksul muuseumi peanumbrite järgi 30 ja üksikesemete arvult 1297, millest on Arkeoloogia Kabineti poolt välja kaevatud Kunda Lammasmäe, Jõelähtme Kroodi ja Kose Ardu leiud.

Eriti häid tagajärgi pakkusid möödunud suve Kunda Lammasmäe

¹ Vt. Eerik Laid, Täiendatud Muinasvarade kaitse seadus. Ajalooline Ajakiri XV (1936), lk. 164—168.

m ä e kaevamised, kus leidude arv tõusis 1200-le, sealjuures oli leidude hulgas väga palju uudistüüpe, mis pakuvad tähtsaid ühenduslülisid teiste kultuurirühmade vahel.

Uudsete tüüpidega Kundast tuleks nimetada esijoones primitiivseid kõõvitsaid ja muid suuremaid tööriistu eruptiivsest kiviliigist, mis on väga omapärased riistad ning kodused ainult põhjas, kus tulekivi puudub. Väga rikkalikult lisandus Kunda varasemale materjalile veel kvartsriistu, mis on ka tüüpiline nähtus tulekivivaases põhjamaade looduses, ja nende hulgas rida riistu, mis meil on hiljemini eriti tüüpilised kammkeraamilisele kultuurile. Need leiud loovad niiviisi tiheda ühenduse meie noorema kiviaja kultuuriga.

Ülemistest noorema kiviaja kihtidest leidus merivaigust nõõpe, mis on seni esimesed Eesti alalt ja kui importesemed väga huvitavad. Keskmise kiviaja leidudele tuli lisaks veel üks luust ahang silla ehitustöödel Vigala khk., Velise valla Päärdu silla juures.

Üks huvitavaid leide saadi ka Jõelähtme Kroodi k. alalt Tuuliselja liivikult, mis on Litoriina mere randvall. Siit leiti 43 tuleaset munakividest, mille ümbrusest korjati mitmesuguseid kiviaja elaniku tarberiistu, nagu lihvimiskive, kõõvitsaid tulekivist ja enamasti kvartsist, savinõu katkendeid, kivist saag, pooleldi väljatöötatud kivi-kirves, nooleots ja tuleasemetest pisut eemal 16 lähestikku asetsevat võrgukivi. Tegemist on liivikul kiviaja küla jäämustega, mis kultuuriliselt kuulub tõenäoselt kammkeraamilisse kultuurirühma. Kuigi savinõu katkenditel puudub ornament, toetab seda arvamus väike tulekivist nooleots ja rida kvartsist riistakesi, mis on tüüpilised kammkeraamilisele kultuurirühmale.

Samuti kaevati Arkeoloogia Kabineti poolt Kose khk. Ardu k. alalt välja üks kiviaja haud. See oli panustelt üks rikkamaid, mis seni leitud Eesti alal. Maetu asetus koljuga täpselt põhja nagu oli samast kohast varem leitud luustik, vasemal küljel jalad kõverasse tõmmatult lamades umb. magamisasendis. Panustena oli kaasas kolju ja vasaku öla juures hästi välja arenenud venekujuline kirves ja samas ka savinõu kilde nöörikeramilise ornamentiga, tõenäoselt tervest savinõust, mis aga peremehe abilise poolt liiva võtmisel ehitustööde jaoks on suure labidaga tähelepanematult katki lõõdud. Parema öla juures leidus luust talb ja parema käe laba juurde oli paigutatud tulekivist talb, luust naaskel ning teritatud sarve oks. Jalaluude vahel oli veel mingi pulgakuuline ja auguga riist ning lõpuks tulekivist nuga vasema käe sõrmeluude vastas.

Kirjelatud matmisviisi ja ka panused on tüüpilised nöörikeramilisele kultuurirühmale, mis umb. Kesk-Saksamaa alalt tungis välja Põhja-Euroopasse umb. 2000 a. paiku e. Kr.

Antropoloogiliselt mag. J. Aul'i poolt määratuna kuulub Ardu luustik umb. 45—50 a. vanusele ja 175—178 cm pikkusele tugeva kehaehitusega mehele, kes oli põhjatõugu, pikapealine indeksiga 70,0 ja kolju mahuga umb. 1560 cm³.

Samasse kultuurirühma, kuhu kuulus kirjeldatud haud, kuulub veel 11 mitmel poolt leitud üksikleidu venekujuliste kirveste näol. Peale kirjeldatud leidude saadi rea juhusleidudena mitmesuguseid kivi-kirveid.

Lõppkokkuvõttes on möödunud aasta kiviaja leidudelt üks rikkalikumaid ning see materjal annab väga palju tööd huvitavaks kultuuri-rühmitiste kokkuvõtteks, kui niisugust teha.

Pronksiaja ja eelrooma rauaaja alalt toimetab kaevmisi üliõp. A. Vas-sar suurel kivivarede kalmistul Kuusalu khk. Muuskil, kus ta avas kaht kivi-kirstkalme. Olles nagu tavaliselt panuste poolest tühjad, töid nad aga uut valgust nende ehitamisviisi ja edaspidise arengu küsimusisse.

Üksikleidudest mainigem skandinaavia tüüpi hilisema pronksi-
aja õoskirve leidu Vaivara Mummusaarelt ja kaht eelrooma rauaaja rinna-
nõela, üks ketaspeaga Saaremaal, teine omapärase rõngaspeaga — õige
suur ja massiivne — kahjuks tundmata leiukohalt.

Rooma, keskmine ja noorem rauaaeg. Siin koondus tähelepanu, nagu
juba öeldud, seni peaaegu puudutamata alale — linnuste uurimisele. Kuna
kaevamiste tagajärgede kohta on juba ilmunud kokkuvõtlikke ülevaateid²,
siis piirdume siin vaid mõnesõnalise märkusega iga kaevatud linnuse kohta.

Kõige ulatuslikumad olid kaevamised Iru linnusel, kus nad
toimusid umbes 6 nädala jooksul mag. R. Indreko ja üliõp. A. Vassari
ning osalt ka prof. H. Moora juhatusel. Uurimisele võetud põhjapoolne
linnuse ots andis häid tagajärgi, kuna läks korda leida linnust servast
piirava kaitseehituse vundamenti ja postide jäänuseid, tuleasemeid jne.
Kagust ja idast tulevate teede sõlmpunktil asetsev Iru linnus on olnud
ühtlasi asustustsentrumiks. Nii linnuselt kui asulast hulgaviisi leitud
keraamika- ja rida teisi leide, millest mainigem eriti savist valamisvormi
ja rauamaaki metallitööstuse tõendisenä, lasevad dateerida linnuse ja
asula keskmise rauaaja lõpupoolde ja nooremasse rauaagea, umb.
VII—XII sajandini p. Kr. Ühenduses Iru elanikkonnaga seisis arvatavasti
ka Iru linnusest umb. 1,5 km kaugusel Nehatu vallas asetsev kalmistu,
millest ühe VII sajandi kivikalme kaevas A. Vassar.

Prof. H. Moora juhatusel kaevatud Peedu linnusel leiti m. s.
puutaranditest koosneva kaitsevarustise jäänuseid, mis lasevad end kau-
nis hästi rekonstrueerida. Peaasjalikult nõlvakul säilinud kahekordne
sõestunud kiht näitab, et linnus on kaks korda üles ehitatud ja maha
põletatud. Leiud — keraamika, mõõganupp, hoburaudsõlg jne. — lasevad
dateerida Peedu linnuse VI—X sajandisse.

Kolmandana kaevati prof. H. Moora ja allakirjutanu poolt Kuusalu
linnust, mis erineb täiesti eelmistest oma iseloomu poolest. See on kivi-
dest ringvall, ehitatud madal soo pinnale, kusjuures valli alla oli tihe-
dalt laotud palke. Mustaks põlenud kultuurkiht, mis sisaldas m. s. ehituste
jäänuseid, mida aga ei saanud esialgu rekonstrueerida, koosnes kohati
peaasjalikult sõestunud viljateradest (rukis, nisu, oder ja hernes). Seega
oli see soolinnus nähtavasti kõigepealt viljatagavarade panipaigaks.

Läinud aastal saadud rohkete üksik- ja juhusleidude hulgas
nimetatagu rea enam-vähem tavaliste esemete kõrval vaid savist inimpea
kuju (muistne iidol?) Haljava rabast, kaks uhket kuljustega ilustatud noa-
tupe naastu Vaimastverest ja eriti rida aareleide, mille arv oli tänavu
eriti suur — 5 leidu (Simuna Sallast, Laiuse Vaimastverest, Urvaste
Vaabinalt, Kuusalust ja Kurnalt).

Nagu juba öeldud, pöörati tänavu suuremat tähelepanu ka uurimis-
tulemuste populariseerimisele, mis otstarbeks korraldati Arkeoloogia Kabi-
neti poolt Haridusministeeriumi ainelisel toetusel esimene „Muinas-
Eesti näitus“ Tallinnas 1.—10. IX 1936. Sama näitus viidi Pärnu
linna valitsuse algatusel ja toetusel veel Pärnu (15.—19. IX 1936) ja kor-
raldati Tartu Linna Koolivalitsuse palvel Tartus (20. II — 6. III 1937). Näi-
tusel olid esitatud eeskätt viimase aasta kaevamised — Iru ja teistel
linnustel, Kundas jne., kui ka mõned eelmiste aastate ulatuslikumad

² ERK 1936, nr. 7/8, Muinasteaduse erinumber. Sisaldab: R. Indreko, Iru linnus (lk. 138—175); M. Schmiedehelm, Kuusalu lin-
nus (lk. 176—190); A. Vassar, Kivikalme Nehatus (lk. 190—195);
H. Moora, Peedu „Kerikmäe“ linnus (lk. 195—199); E. Laid, Muinas-
leidud ajalooallikatena (lk. 199—202). Vt. ka H. Moora, Muinas-Eesti
näituse juht, Tallinn 1936.

uurimismaterjalid, eriti rauaaja kivikälmete ja pronksiaja (Asva asua) alalt. Üks osakond oli pühendatud muinsuskaitsele. Arvestades peamiselt kooliõpilaste ja laiemat publiku huvisid olid väljapandud esemed ja kaevamisplaanid täiendatud mitmesuguste kaartide, selgitavate jooniste ja rekonstruktsioonidega, mis pidid andma igast leiurühmast ümmarguse pildi. Ekskursioonidele oli võimaldatud vastavate seletuste saamine ning peeti rida avalikke selgitavaid ettekandeid. Näituse eduga võib üldiselt olla rahul, kuna Tallinnas käis seda vaatamas 12 000 õpilast ja 2530 muud külastajat, Pärnus vastavalt 2000 ja 450, Tartus 4964 ja 717, seega kokku 22 661 inimest, peale selle kutsutud külalisi näituste avamisel. Võib veel nimetada, et avamisele Tallinnas olid tulnud Soomest Kansallismuseo juhataja ja riigiantikvaar dr. C. A. Nordman ja muuseumiassistent mag. E. Kivikoski, kuna Tartu näitust külastasid välismaa arheoloogidest cand. phil. E. Snore ja prof. C. Engel Riiast.

Kokkuvõttes võib öelda, et Arkeoloogia Kabinett on läinud aasta üritustega märksa laiendanud oma senist tööd ja selles mõttes astunud teataval määral uude ajajärku. Mil määral neid üritusi saab jätkata, see oleneb kõigepealt edaspidistest ainelistest võimalustest.

R. I. ja M. S.

Tallinna Ajaloo Selts.

Mõte, asutada Tallinnas ajaloo selts, mille ümber võiksid koonduda kõik kohalikust ajaloost huvitatud isikud, hakkas idanema juba siis, kui linnasüdames taheti ette võtta linna ajaloolist ilmet muutvaid radikaalseid ümberehitusi. Mõte jäi esialgul aga soiku. Kui järgnevad aastad töid elavat huvitõusu ajalooliste küsimuste vastu ühenduses Pirital toimunud tulemusrikaste väljakaevamistega ja eesti uurijad rohkem hakkasid külastama Tallinna Linnaarhiivi, siis valmis seltsi asutamise mõte lõplikult. Seltsi asutamise mõtte ülevõtjaks ja energilisemaks õhutajaks oli Hugo Peets, kes ühenduses arhivaaride dr. P. Johanseni, mag. R. Kenkmaa ja A. Margusega ning toimetaja A. Süvalepaga arutas läbi seltsi asutamise küsimused. Peamiseks mureks oli, kas suudab selts koha pealt küllaldaselt leida tööjõudu. Loodeti selles asjas peamiselt ajalooõpetajate kaastööle ning huvitundva noorsoo pealekasvule. A. Süvalep töötas välja esialgse põhikirja kavandi. Tallinna ajaloolisel tähtpäeval, mil linn vabanes 1571. a. vene vägede piiramisest, 26. III 1933 kutsuti kokku seltsi asutamiskoosolek. Asutamiskoosolekule Tallinna raekojas oli ilmunud umbes 50 inimest. Pärast dr. P. Johanseni ettekannet „26. märts 1571. a. Tallinna ajaloo“ selgitas arhivaar mag. R. Kenkmaa Tallinna Ajaloo Seltsi asutamise vajadust ja sihte.

Põhikirja järgi seltsi eesmärgiks on edendada teadmisi Tallinna linna ja tema ümbruse, kui ka kogu Eesti maa ja rahva minevikust ning äratada laiemates ringkondades huvi ajalooliste küsimuste vastu. Oma eesmärgi saavutamiseks selts käsitleb oma koosolekuil vastavaid küsimusi, kogub muistiseid, trükitooteid, käsikirju ja muid oma eesmärgile vastavaid esemeid ning materjale ja aitab kaasa muististe säilitamisele, annab välja toimetisi, aastaraamatut ja muud oma eesmärgile vastavat kirjandust ning peab sidet samasuguste ühingute ja asutistega.

25. IV 1933 registreeriti põhikiri. 15. V 1933 võis selts pidada juba oma esimese ametliku koosoleku, kus moodustati juhatus. Et teha selts kõigile asjasthuvitatuile võimalikult kättesaadavaks, määrati liikmeks suuruseks 1 kroon aastas.

Järjekindlalt on selts korraldanud ettekandekoosolekuid. Neid on seni (31. III 1937) peetud arvult 27. Kaugelt suurem osa ettekandeid

põhineb uudseil uurimistel, peamiselt arhiivmaterjalide põhjal. Enamik kõnelejaid oli kohti pealt seltsi enda liikmeskonnast, kuid aeg-ajalt on kutsutud kõnelejaid ka väljastpoolt. Koosolekutest osavõtt on olnud alati rahuldav, kõikides keskmiselt 50—100 kuulaja vahel, kuid ulatudes mõnikord ka 200-ni. Mitmeid ettekandeid on selgitanud valguspildid. Koosolekud on avalikud ja ka mitteliikmetele maksuta. — Ettekandekoosolekute kõrval on seltsil traditsiooniks saanud korraldada iga aasta Vabariigi iseseisvuspäeval, 24. veebruaril, ning Tallinna vabastamise aastapäeval, 26. märtsil, mis on ühtlasi ka seltsi enda aastapäev, koos Tallinna linnateenijate organisatsioonide orkestri ja meeskooriga kontsertaktused, kus muusikaliste palade kõrval kavas leidub ka ajaloolise sisuga päevakohane ettekanne. — Igal kevadel püüab selts korraldada oma liikmetele väljasõidu mõnda ajalooliselt huvitavasse kohta. Niisuguseid sõite on korraldatud Lohu ja Varbola maalinnadesse ja Padise kloostri, kusjuures on hoolitsetud, et ekskursandid saaksid tarvilikke seletusi. — Seltsi liikmeskonna soovidele vastu tulles on selts korraldanud õpperingkäike Tallinnas, kus asjatundjad on andnud seletusi. Neist õppekäikudest on võinud osa võtta ka liikmeskonda mittekuuluvad isikud.

Esimeseks seltsi poolt toimetatud trükiseks oli H. Peetsi ja mag. R. Kenkmani poolt koostatud „Tallinn. Ajalooline ja kunstiajalooline juht“, mis ilmus 1934. a. Turismi Keskkorralduse ainelisel toetusel K.-ü. „Kooperatiivi“ kirjastusel. Järgmiseks ülesandeks seadis selts endale koostada erijuht Tallinna raekoja kohta. Seltsi poolt algatatud mõtte kiitis Tallinna linnavalitsus heaks ning raamat „Tallinna raekoda“ ilmus Tallinna linnavalitsuse summadega Linnaarhiivi väljaandel.

1936. a. alustas selts pidevat väljaannete seeriat, mille toimetamiseks valiti eritoimkond. Väljaanne kannab ühist pealkirja „Vana Tallinn“. Teda on kavatsatud anda iga aasta 2 vihku, millest üks ilmub kevadel, teine sügisel. Kumbki vihk sisaldab umbes 50 lk. teksti ning pilte kriitpaberil. Väljaandes ilmuvad tähtsamad seltsi koosolekutel peetud ettekanded ja teised iseseisvad uurimused. Esimene aastakäik on võetud arvustuse poolt vastu väga heatahtlikult.

Eesti raamatu 400-aastase juubeli puhul korraldas selts Eesti Trükijateühingu rahalisel toetusel 4.—13. IX 1935 raamatunäituse, mille jaoks trükiti erikataloog. Näituse külastajate arv tõusis 7000 inimesele.

Et tööd muuta viljakamaks, loodi algusest peale seltsi juurde eritoimkonnad. Genealoogilise toimkonna ülesandeks on tekitada huvi perekonna uurimise vastu ja anda selleks tarvilikke juhatusi. Muinsuskaitse toimkond püüab astuda samme hävivate muinsuste päästmiseks ja korrastamiseks. Toimkonna algatusel on tehtud mitmeid ettepanekuid Tallinna linnavalitsusele, mis alati on leidnud heatahtlikku tähelepanu. Ümberehitamisele määratud vanadest majadest on toimkond püüdnud hankida tarvilikud plaanid, pildid ja kirjeldused, et neid alal hoida oma kogudes. Arhivaalide ja mälestiste toimkond on aluse pannud seltsi arhiivile. Ajalooliste kalmistute toimkond tahab kanda hoolt, et vanad ajaloolised kalmud ei häviks, vaid hoitaks korras. Raamatukogu toimkonna ülesanne on korraldada ja täiendada seltsi raamatukogu, millele esimestel aastatel saadud annetised on pannud tubli aluse. — Algatati ja õhutati ka mõtet, et Tallinn peaks saama endale täieliku arhiiviraamatukogu, mis sisaldaks kõik eesti keeles ilmuvad trükised. Selle mõtte võttis Tallinna linnavalitsus omaks ja tegi arhiiviraamatukogu asutamise ülesandeks Tallinna Keskraamatukogule.

Seltsi liikmeskond on kiiresti kasvanud, tõustes kolmeaastase tegevuse järel umbes 250-le.

Seltsi tegevusele takistavalt on mõjunud omaette ruumide puudu-

mine. Ettekandekoosolekuid on peetud raekojas, Tütarlaste Kommerts-kooli ruumes ja Kunstihoones. Seltsi kogud on ruumi leidnud Tallinna Linnaarhiivis. Mahukamad muinsusesemed, mis seltsile annetatud, on asetatud Paksu Margareeta ruumidesse, mis linnavalitsuse poolt lubatud seltsile kasutada. Muinsuskaitse toimkonna algatusel on koostatud kavad ja eelarved Paksu Margareeta sisemuse ja õue korrastamiseks, mis linnavalitsuse poolt heaks kiidetud, ning lähemate aastate jooksul on loota torni korrastamist muuseumiks.

Kokkuvõttes võib seltsi senist tegevust pidada täiesti rahuldavaks. Et töö on viljakas ja tulemusiomav olnud, seda näitab järjest tõusev huvi seltsi ettevõtete vastu rahva seas.

A. Slp.

V a n a T a l l i n n , I köide, I ja II vihik, Tallinn 1936, 105 + XII lk.

Tallinna Ajaloo Seltsi väljaannete sarjaga „Vana Tallinn“ on avalikkuse ette saadetud mitmelt autorilt rida väärtuslikke kirjutisi. P. Johansenilt on artiklid „Püha Ventsel ja Tallinna Mihkli kloostris asutamine“ ja „16./26. märtsi tähtsusest Tallinna ajaloos“. Esimeses autor püüab kergitada tihedat loori, mis varjab Mihkli kloostris asutamist ja arengut XIII sajandil. Ta püstitabki huvitava hüpoteesi, mille tõestamine vajaks aga lisaandmeid, nagu arvab ka autor ise. Teises artiklis on autor Tallinna tähtsust vist küll liialdatult alla kriipsutanud. Näiteks ütleb autor (lk. 17, 18): „...kui tol korral Tallinna vallutamine venelastel oleks õnnestunud, siis vaevalt oleks säilinud ka eesti rahvas. Igatahes mitte praegusel kõrgel kultuuritasemel ja uuesti kättevõidetud riikliku iseseisvusega.“ Mainitu ei vähenda muidugi mingil määral artikli koguväärtust, pealegi kui autor ütleb ise, et ta on eelneva esitanud ilma teadusliku nõudlikkuseta (lk. 18). — Artiklis „Ehitusloolisi märkmeid Harjuvärava kohta“ esitab K. Kaal huvitavaid avastusi ja tähelepanekuid, mis tehtud ehitustöödel 1934. a. sügisel. R. Kenkmaalt on kaks artiklit — „Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuestiasutamisest möödunud sajandil“ ja „A. ‚von‘ Puškin'i teoste tellimisest Eestis, eriti Tallinnas 1837. a.“ Esimeses autor kirjeldab väga põhjalikult, kuidas Rootsi ajal 1664. a. paberiveski muudetud endine vaseveski oma tegevust rajas läbi mitmesuguste raskuste. Teine artikkel oli Puškini juubeli tõttu väga ajakahaseks kirjutiseks, milles esitatud palju huvitavat Puškinist suhtes Eestiga. — H. Peets esitab kunsti-ajaloo alalt kolm huvitavat artiklit — „Prita kloostris varemeist leitud vaselõike plaadi fragmendi „Ecce homo“ päritolust“, „Johannes Hau“ ja „Karl Ferdinand v. Kügelgen ja tema Tallinna-ainelised maalingud“. Kahe viimati mainitud kunstitegelase töödest on esitatud pilditahvlitel rida väga mõjuvaid näiteid. — A. Süvalepa sulest on artiklid „Ordumeister Herman von Brüggeneý külaskäik Tallinna 1536. a. ja turniir Raekoja platsil“ ning „Uusi andmeid Ivo Schenkenberch'ist ja tema vanemaist“. Autor annab ilusa ülevaatliku pildi elevusest, mis tekkis ordumeisteri külaskäigu puhul, samuti tollal valitsenud kommetest, poliitilisest taustast jne. Eriti väärtuslikku esitab autor eesti talupoegade väejuhi Schenkenberchi elust ja perekonnast, varanduslikust olukorrast jne.

Üldiselt on autorid püüdnud selges, ülevaatlikus, tihedas ja asjatundlikult objektiivses sõnastuses anda parimat. Töö on nii sisuliselt kui ka väliselt küljelt (s. o. trükitehniliselt) kõigiti õnnestunud koguteos, mille igalt leheküljelt peegeldub autorite ja toimetuse (P. Johansen, R. Kenkmaa, H. Peets) hoolsus ja armastus oma huviala vastu. Artiklite huvitavuse, selguse ja ilusa pildimaterjali tõttu on „Vana Tallinn“ soovitatav igale ajaloo harrastajale. Loodetavasti jätkub „Vana Tallinna“ edukas väljaandmine ka tulevikus.

H. F.

Vastutav toimetaja: **O. Liiv.**

Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**

O./ü. **K. Mattieseni** trükikoda, Tartu, 1937.

Hakkab ilmuma

Teos, mis kujuneb ehteks
igale haritud kodule

ÜLDINE KUNSTIAJALUGU

1
KÕITES

VOLDEMAR VAGA, mag. phil., kõrgema
kunstikooli „Pallase“ kunstiajaloo lektor,
Tartu ülikooli kunstiajaloo kabineti assistent.

10
VIHKU

Teos ilmub luksusväljaandena kreemikal chamois-paberil ligemale 1000 lk. ulatuses, suures formaadis (18×25 sm), 10 vihus, mis moodustavad ühe suure kõite, milles üle 1000 pildi tekstis ja 150 ühevärvilist ning 24 mitmävärvilist pilditahvliit kriitpaberil.

Välismaa (eriti saksa) üldised kunstiajalood asetavad oma käsitluse keskusse oma maa kunsti ja vaatlevad kõiki nähtusi kunstiajaloo omast seisukohast, mille tõttu üldine pilt kunsti arengust on ebamäärane, ühekülgne ja tihti sihilikult vildak. Sealjuures jäetakse suurrahvaste teostes sageli üsna tagaplaanile Põhja- ja Ida-Euroopa kunst.

Käesolev teos annab eesti lugejale objektiivse, täieliku ja asjaliku ülevaate **kõikide** maade kunstist. Sealjuures omistab ta küllaldast tähelepanu ka Eesti naabermaade (Skandinaavia, Soome, Vene, Poola, Läti jt.) kunstile. Erilist rõhku pannakse ka **eesti ja balti kunsti** käsitlusele.

EELTELLIJAILE 5. MAINI S. A.

- 14**— krooni kohemakstavas rahas
- 20**— krooni järelmaksuga 10 osas à 2 kr.
(tellimise andmisel 2 kr., hiljemini iga vihu ilmudes 2 kr., viimane vihk tasuta).

Kalingerkõide (seljatrükk ehtsa kullaga!) on teoselt Kr. 2.50, prantsuse kõide (eriline laia seljaga poolnahkkõide) Kr. 3.80 kallim.

**Esimene vihk ilmub eeloleval sügisel.
Teos viiakse lõpule 1938. a. suveks.**

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

POSTKAST 66 / POSTI JOOKSEV ARVE NR. 2055 / TELEF. 4-35

Väärtuslikke uudiseid

romaani- ja memuaarkirjanduse
aladelt :

ROMAANID:

K. A. Hindrey: URMAS JA MERIKE I ja II

Ajalooline romaan eestlaste minevikust.

I köite hind kr. 4.75

II „ „ kr. 4.75

August Mälk: LÄÄNEMERE ISANDAD

Ajalooline romaan eestlaste viikingiajast. Hind kr. 5.50

Enn Kippel: SUURE NUTU AJAL I ja II

Ajalooline romaan Liivi sõjast. I köite hind kr. 3.25

II „ „ kr. 3.50

Enn Kippel: KUI RAUDPEA TULI I

Ajalooline romaan Karl XII.

Hind kr. 4.—

MEMUAARID:

K. R. Pusta: KEHRA METSAST MAAILMA

Hind kr. 2.50

Ed. Grosschmidt: SUURES HEITLUSES

Hind kr. 4.—

„ **SÕJAVANGIS**

Hind kr. 3.25

L. Thomas: VÕITLUSED MERESÜGAVUSTES

Hind kr. 4.—

O.-Ü. „NOOR-EESTI KIRJASTUS“